

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

MƏMMƏDOV MUSA MEHMAN OĞLU

*Milli Hesablar Sistemi əsasında ölkənin əsas makroiqtisadi
göstəricilərinin statistik tədqiqi*

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060406 «Statistika»

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.prof.P.Q MURADOV _____

i.e.n.prof.A.C.Məmmədov _____

Kafedra müdiri:

Prof. S.M. YAQUBOV _____

BAKI-2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
FƏSİL 1 MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN ANALİTİK İMKANLARI VƏ ÖLKƏNİN SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU.....	6
§1.1. <i>Milli Hesablar Sisteminin konseptual əsasları, onun mühüm xüsusiyyətləri və qurulması prinsipləri.....</i>	6
§1.2. <i>Milli hesablar Sistemində istifadə edilən əsas təsnifatlar və onların təyinatı</i>	16
§1.3. <i>Milli Hesablar Sistemində hesabların təsnifatı və onların qurulması metodikası</i>	22
FƏSİL 2 MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ ƏSASINDA ÖLKƏNİN ƏSAS MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ	29
§2.1. <i>Ölkədə institusional fəaliyyətin cari vəziyyətinin statistik təhlili.....</i>	29
§2.2. <i>Sosial - iqtisadi inkişafın əsas ümümləşdirici göstəricilərinin dinamikasının və quruluşunun statistik təhlili.....</i>	48
§2.3. <i>Milli Hesablar Sistemində gəlirlər axınının statistik təhlili.....</i>	57
§2.4. <i>Ölkənin “Qalan dünya” ilə iqtisadi əməliyyatlarının statistik təhlili</i>	65
NƏTİCƏ.....	72
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir cəmiyyətdə rəsmi statistika xidməti dövlət idarəetməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi çıxış edir və onun fəaliyyəti ölkədə sosial - iqtisadi proseslər haqqında adekvat informasiyanın əldə edilməsinə istiqamətlənir. Son dövrlərdə Azərbaycanın bütün uçot və statistika sistemi bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq kompleks dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bütün bu qeyd edilənlər birbaşa beynəlxalq müqayisəni həyata keçirməyə imkan verən standartların ölkənin uçot və statistika təcrübəsində tətbiqini zəruri etmişdir. Bu istiqamətdə aparılan önəmli işlərdən biri makroiqtisadi hesablamalarda geniş tətbiq edilən və geniş analitik imkanlara malik Milli Hesablar Sisteminin qurulmasıdır.

Əvvəllər Milli Hesablar Sistemi Milli Gəlirin statistikasına bazasında yaranmışdır. Bununla müxtəlif metodlarla Milli Gəlirin (məhsulun) qiymətləndirilən göstəricilərinin vahid sistemə inteqrasiyası həyata keçirilmişdir. Bu inteqrasiya Milli Gəlirin müxtəlif metodlarla hesablanması əsasında duran qaydaların uzlaşdırılması və harmonizasiyası demək idi. Növbəti mərhələdə MHS - nin inkişafı və təkmilləşdirilməsi iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən makroiqtisadi informasiyanın müxtəlif bölmələrinin (sahələrarası əlaqələr, xarici iqtisadi əlaqələr, milli sərvət, maliyyə vasitələri ilə əməliyyatlar) göstəricilərinin ümumi sistemə inteqrasiyası və sistemin əsas göstəriciləri (Ümumi Daxili Məhsul və Milli Gəlir) ilə harmonizasiyası istiqamətində olmuşdur. MHS - nin bu cür quruluşu onun analitik imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə artırır və ayrı-ayrı makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatdakı dəyişiklikləri şərtləndirən amilləri aşkar etmək üçün vacibdir.

MHS-nin müasir xüsusiyyəti onqdan ibarətdir ki, o, yalnız bütövlükdə iqtisadiyyatın deyil, həm də onun mühüm struktur bölmələrinin - sahələr və institusional sektorların vəziyyətini və inkişafını səciyyələndirməyə, bu struktur bölmələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir.

Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanlara malik olması müasir dövrdə statistik təhlilin konseptual əsası kimi onun əhəmiyyətini daha da artırır. Magistr işinin mövzusu da məhz bunların kontekstində əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin məqsədi Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanlarını araşdırmaq və onun əsasında ölkənin sosial - iqtisadi inkişafını statistik təhlil etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir.

-iqtisadiyyatın makroiqtisadi statistik modeli kimi Milli Hesablar Sisteminin statistik təhlil və proqnozlaşdırmada yeri və rolunu araşdırmaq,

- Milli Hesablar Sisteminin qurulmasının məqsədini, prinsiplərini və analitik imkanlarını araşdırmaq,

- hesabların əsas növlərini və onların təyinatını araşdırmaq,

- Milli hesablar Sistemində istifadə edilən təsnifatları və onların təyinatını öyrənmək,

-Ölkədə institusional fəaliyyətin, xüsusilə kiçik, xarici və birgə sahibkarlığın cari vəziyyətini araşdırmaq,

- Ümumi Daxili Məhsulun dinamikasını və quruluşunu statistik təhlil etmək,

- gəlirlərin yaranması, ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi hesablarını statistik təhlil etmək,

- institusional sektorlar üzrə bəzi makroiqtisadi göstəricilərin formalaşması xüsusiyyətlərini araşdırmaq,

- Ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əməliyyatların cari vəziyyətini statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- statistik təhlil və proqnozlaşdırmanın konseptual əsası kimi çıxış Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanları əsaslandırılmışdır,

-Milli Hesablar Sisteminin mühüm xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- sosial - iqtisadi proseslərin statistik təhlilində Milli Hesablar Sisteminin yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir,

- ölkədə institusional fəaliyyətin cari vəziyyəti statistik təhlil edilmiş və onun inkişaf xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir,

- rəsmi statistikanın məlumatları əsasında gəlirlər axını statistik təhlil edilmiş və inkişaf meylləri aşkar edilmişdir,

- mühüm makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında iqtisadiyyatın sektorlarının rolu müəyyənləşdirilmişdir,

Magistr işində statistikanın nəzəriyyəsinin ümumi metodlarından - nisbi və orta kəmiyyətlər, dinamika sıralarının təhlili və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələrinin məlumatları təşkil etmişdir.

Magistr dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 78 səhifədir. İşdə 14 cədvəl və 6 qrafik verilmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında 35 adda ədəbiyyat adı vardır.

FƏSİL 1

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNİN ANALİTİK İMKANLARI VƏ ÖLKƏNİN SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU

§1.1. Milli Hesablar Sisteminin konseptual əsasları, onun mühüm xüsusiyyətləri və qurulması prinsipləri

Milli Hesabdarlıq təkrar istehsal prosesinin müxtəlif mərhələləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, iqtisadiyyatın strukturu, vəziyyəti və dinamikasının təhlili üçün vacib olan əsas makroiqtisadi göstəriciləri müəyyən etməyə imkan verən iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektləri haqqındakı informasiyanın nizama salınmasının və sistemləşdirilməsinin xüsusi formasıdır. Bu nizama salma iqtisadi istehsalın sərhəddini, sərvət və gəlir göstəricilərinin mahiyyətini, axın və ehtiyatların qiymətləndirilməsi prinsiplərini, iqtisadi əməliyyatların, aktiv və öhdəliklərin qarşılıqlı əlaqədə olan təsnifatlaşdırma sistemini və göstəricilərin qiymətləndirilməsi metodlarını xarakterizə edən bir sıra konsepsiya və müddəalara əsaslanır.

Müasir Milli Hesablar Sisteminin mühüm xüsusiyyəti onun ümumi əhatəlilik xarakterdə olmasıdır. Bu o deməkdir ki, Milli Hesablar Sistemi iqtisadi proseslərin bütün aspektlərinin (istehsal, gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü, istehlak və əmanət, investisiyanın maliyyələşdirilməsi, maliyyə vasitələri ilə əməliyyat, xarici iqtisadi əlaqələr, milli sərvətin formalaşdırılması) qarşılıqlı əlaqədə təsvirini təmin edir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə Milli Hesablar Sistemində bütün təsərrüfat subyektləri (institusional vahidlər), bütün iqtisadi əməliyyatlar (mal və xidmətlərlə, gəlirlər və maliyyə vasitələri ilə), təsərrüfat subyektlərinin bütün aktiv və öhdəlikləri haqqında informasiya daxildir. Eyni zamanda bu sistemdə fəvqəladə xarakterli hadisələr (təbii fəlakət, texnogen fəlakət, təbii ehtiyatların tükənməsi) nəticəsində aktiv və öhdəliklərin dəyişməsi haqqında məlumatlarda nəzərdə tutulur.

İqtisadi proseslərin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən göstəricilərin (onlarsız iqtisadiyyatın vəziyyətinin ümumi mənzərəsini əldə etmək mümkün

deyildir) uzlaşdırılmasına müvafiq təsnifatların və qaydaların (məsələn, əmanətin müəyyən olunması müxtəlif növ aktivlərin əldə edilməsi xərclərinin müəyyən edilməsi ilə, kreditləşdirmə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi maliyyə aktiv və öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi ilə uzlaşdırılmalıdır) harmonizasiyası yolu ilə nail olunur.

Müasir Milli Hesablar Sistemində sosial proseslərin, rifahın bir sıra aspektlərinin (xidmətin əhalinin rifahına təsiri, şəxsi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının məhsulu, gəlirlərin əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında bölgüsü, ətraf mühitin dəyişməsinin iqtisadiyyata təsiri və s.) statistik təhlili üçün də informasiya vardır.

Milli Hesablar Sistemi öz vasitələri kimi sosial - iqtisadi statistikanın ənənəvi üsürlərindən (təsnifatlar, aqreqatlar və göstəricilər, indekslər), mühasibat uçotunun (hesablar, iqtisadi əməliyyatların ikili yazılış prinsipi) və ekonometriyanın (sahələrarası balansın eyniliklər sistemi) üsürlərindən istifadə edir (9).

Milli Hesablar Sisteminin əsas göstəriciləri cari bazar qiymətləri ilə hesablanır (bu strukturun təhlili üçün vacibdir), bundan başqa fiziki həcmnin dinamikasının təhlili məqsədilə bir sıra göstəricilər sabit qiymətlərlə hesablanır. Məsələn, Ümumi Daxili Məhsulun sabit qiymətlərlə hesablanması iqtisadi artım tempini təhlil etməyə imkan verir (yüksəldilməsi dünyanın bütün ölkələrinin hökumətlərinin iqtisadi siyasətinin mühüm məqsədlərindən biridir). Göstəricilərin sabit qiymətlərlə hesablanması qiymət statistikasına üçün xüsusi tələblər irəli sürür və ayrı - ayrı göstəricilər üçün deflyator sisteminin işləyib hazırlanmasını tələb edir. Milli Hesablar Sistemində bu cür deflyatorların (mal və xidmətlərin keyfiyyətinin dəyişməsinə əks etdirən indekslərin düsturlarının seçilməsi, qeyri - bazar xidmətlərinin deflyatorlaşdırılması metodları məsələləri də daxil olmaqla) hesablanması prinsipləri dəqiq formalaşdırılmışdır. Deməli, qiymət statistikasına Milli Hesablar Sisteminin mühüm komponentidir.

Milli Hesablar Sisteminin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, yalnız ən mühüm makroiqtisadi göstəricilər sistemini özündə əks etdirmir,

həm də sosial - iqtisadi statistikanın bütün aspektlərinin əlaqələndirilməsi vasitəsidir. Bu o deməkdir ki, sahələr statistikasında istifadə edilən əsas anlayış və təsnifatlar Milli Hesablar Sisteminin anlayış və təsnifatlarına uyğun harmonizasiya olunmalıdır. Bu cür əlaqələndirmə olmadan iqtisadiyyatın və onun sahələrinin infişafının uzlaşdırılmış təsvirini təmin etmək mümkün deyildir ki, bu da idarəetmə qərarlarının qəbulunu çətinləşdirir.

Bu sistemin bütün dünyada geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri onun beynəlxalq iqtisadi dil formasında çıxış etməsidir. Milli Hesablar Sistemində olan makroiqtisadi informasiya axınından daha çox dövlət idarəetmə orqanları iqtisadi siyasətin, iqtisadi artımın stimullaşdırılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirlərinin işlənilib hazırlanması məsələləri üzrə qərarlar qəbul edərkən istifadə edirlər. Bu kontekstdə dövlət büdcəsinin formalaşdırılması üçün Ümumi Daxili Məhsul haqqındakı məlumatlardan istifadə edilməsini xüsusi qeyd etmək olar. Dövlət büdcəsi kəsinin (müsbət və ya mənfi) Ümumi Daxili Məhsul a nisbətində fiskal siyasətin səmərəlilik göstəricisi kimi baxılır. Milli Hesablar Sisteminin məlumatları qısa və orta müddətli iqtisadi inkişaf proqnozlarının işlənilib hazırlanması üçün əsasdır və bu da cari iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün çox vacibdir. İqtisadi siyasətin formalaşdırılması kontekstində bu sistemin ən mühüm göstəricilərinə aiddir: Ümumi Daxili Məhsulun artım tempi, ictimai əmək məhsuldarlığı, iqtisadiyyatın sahəvi quruluş göstəriciləri, Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsinin quruluş göstəriciləri, əhalinin sərancamında qalan gəlir, investisiyanın maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi milli əmanət göstəricisi və onun iqtisadiyyatın sektorları üzrə bölgüsü, iqtisadiyyatın vergi yükü, inflyasiyanın iqtisadiyyata və onun sektorlarına təsiri, bütövlükdə iqtisadiyyat və onun sektorları üçün xalis kreditləşdirmə / xalis boclanma, funksiyaları üzrə dövlət idarəetmə sektorlarının son istehlak xərclərinin quruluş göstəriciləri, ixrac və idxalın Ümumi Daxili Məhsula nisbəti, xaricə ödənilən və xaricidən əldə edilən investisiyadan gəlirlər göstəriciləri.

Rüblər üzrə Ümumi Daxili Məhsul haqqındakı məlumatlar dövlət idarə etmə orqanlarına il ərzində iqtisadi konyukturanın dəyişməsinə izləməyə imkan verir və bunun da təsərrüfat həyatının müxtəlif məsələləri üzrə idarəetmə qərarları qəbul edərkən mühüm əhəmiyyəti vardır. Ölkənin regionları və regionlar üzrə ümumi məhsul haqqındakı məlumatlardan dövlət idarəetmə orqanları xüsusilə, regionların iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsi, regional və transfert siyasətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə edirlər.

Milli Hesablar Sisteminin məlumatlarından dövlət idarəetmə orqanları beynəlxalq iqtisadiyyat təşkilatları ilə iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri üzrə qərarlar qəbul edərkən, həmçinin sahibkarlar və biznes nümayəndələri ölkədə ümumi makroiqtisadi vəziyyəti qiymətləndirərkən (bu istehsalın genişləndirilməsi, investisiya məsələləri haqqında qərar qəbul edilməsində çox vacibdir) və elmi – tədqiqat təşkilatları müxtəlif makroiqtisadi dəyişikliklər arasındakı əlaqələri öyrənərkən, müxtəlif makroiqtisadi və proqnoz modellərini qurarkən istifadə edirlər. Bu qeyd edilənlərdən aydın olur ki, geniş analitik imkanlara malik Milli Hesablar Sisteminin məlumatlarından istifadə edərək iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektlərini hərtərəfli statistik təhlil etmək mümkündür.

Artıq Azərbaycanın statistika təcrübəsində bu sistemin tətbiqi üzrə xeyli işlər görülmüşdür. Lakin bununla yanaşı bu gün qarşıda duran əsas məsələlərdən biri mikrosəviyyədə uçot və hesabatın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır. Başqa sözlə desək mühasibat yazışmalarının milli hesabdərliklə uyğunlaşdırılmasıdır. Müəssisə səviyyəsində uçotun milli hesablar sisteminin metodologiyasına uyğunlaşdırılması bütün səviyyələrdə müqayisəliliyin aparılmasına imkan verir. Bu isə bütün sferalarda mühasibat hesabatının formalaşdırılmasının və təqdim edilməsinin yeni prinsiplərinin tətbiqini tələb edir.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin genişləndiyi müasir iqtisadi şəraitdə ümumi uyğunlaşdırılmış uçot sisteminin olması daha çox diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə desək, uçot və hesabatın bütün informasiya istifadəçiləri tərəfindən aydın başa düşülən ümumi forması olmalıdır.

Maliyyə hesabatının şəffaflığının, kampaniyaların fəaliyyət nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin mənzərəsinin adekvat əks etdirilməsinin təmin edilməsi də əsas məsələlərdən biridir.

Bu qeyd edilən problemlərin həll edilməsi məqsədilə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları üzrə Komitə (IASC) Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarını (International Financial Reporting Standards) işləyib hazırlamışdır. 1 aprel 2001 - ci ildən etibarən bu işlərlə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları üzrə Şura (IASB) məşğul olur. Artıq dünyanın bir çox ölkələri bu standartları özlərinin uçot və statistika işlərində geniş tətbiq edir.

Müxtəlif ölkələrdə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından istifadə edilməsinin məqsədmüvafiqliyi və zəruriliyi əsasən aşağıdakılarla bağlı olmuşdur:

- hesabatların bu standartlara uyğun formalaşdırılması kampaniyaların beynəlxalq kapital bazarında iştirakı imkanlarını təmin edən mühüm addımlardan biridir;

- beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına uyğun formalaşdırılmış hesabatlar istifadəçilər üçün yüksək informasiyalılıq və faydalılıq ilə fərqlənir;

- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından istifadə edilməsi hesabatların milli qaydalarının işlənməsi üçün zəruri olan vaxtın və resursların əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasına imkan verir;

- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından fəal istifadə edilməsi uçot və hesabatın metodologiyasının inkişafına əsas yaradır.

Qlobal miqyasda maliyyə hesabatlarının şəffaflığına və müqayisəliliyinə nail olunması problemini həll etmək üçün iki əsas yanaşma - harmonizasiya və standartlaşdırma - işlənib hazırlanmışdır.

Maliyyə hesabatının tərtibinin mühüm məsələləri, daha doğrusu konseptual əsaslarına aşağıdakılar daxildir:

- maliyyə hesabatının məqsədi;

- maliyyə hesabatında verilən informasiyanın faydalılığını müəyyən edən keyfiyyət xarakteristikaları;

- maliyyə hesabatını təşkil edən üsürlərin müəyən olunması, qəbul edilməsi və ölçülməsi;

- kapital anlayışı və kapitalın saxlanması (mühafizəsi).

Maliyyə hesabatının məqsədi maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələri və kampaniyanın maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqında informasiyanı təqdim etməkdən ibarətdir. Bu informasiya iqtisadi qərarlar qəbul edən istifadəsilərin geniş dairəsinə lazımdır.

Kampaniyanın maliyyə vəziyyəti onun malik olduğu iqtisadi resurslardan, maliyyə strukturundan, likvidlik və ödəməqabiliyyətiyindən, həmçinin ətraf mühitin dəyişməsinə uyğunlaşma qabiliyyətindən asılıdır.

Dövr üzrə maliyyə öhdəliklərini çıxdıqdan sonra yaxın dövrün nəqd pulu likvidlik adlanır.

Ödəməqabiliyyətlilik bu, maliyyə öhdəliklərini müddəti çatdıqda onların vaxtlı - vaxtında yerinə yetirilməsi üçün daha uzun zaman müddətinə nəqd puldur.

Maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyanı əsasən mühasibat balansı verir. Kampaniyanın fəaliyyət nəticələri üzrə informasiya mənfəət və zərərlər haqqındakı hesabatla müəyyən olunur. Maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi haqqındakı informasiya ayrı-ayrı hesabat formalarının köməyi ilə müəyyən olunur.

Keyfiyyət xarakteristikaları maliyyə hesabatında verilən informasiyanı istifadəçilər üçün faydalı edən atributlardır. Hesabatının dörd keyfiyyət xarakteristikasına - anlaşıqlıq, münasiblik (uyğunluq), etibarlılıq və müqayisəlilik aiddir.

Maliyyə hesabatı iqtisadi xarakteristikalarına uyğun geniş kateqoriyalarda birləşdirilən əməliyyatların və digər hadisələrin maliyyə nəticələrini əks etdirir. Bu geniş kateqoriyalar maliyyə hesabatının üsürləri adlanır. Maliyyə vəziyyətinin ölçülməsi ilə birbaşa bağlı olan üsürlər aktivlər, öhdəliklər və kapitaldır.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartının nəzərdə tutduğu mühasibat balansında aktivlər (qısamüddətli və uzunmüddətli), passivlər (qısamüddətli və uzunmüddətli) və aktiv və öhdəliklər arasındakı fərq kimi müəyyən olunan (xalis aktivlər) kapital göstəriciləri əks olunur. Göstəricilərin balanslaşdırılması bu qaydada həyata keçirilir: Aktivlər - Öhdəliklər = Xalis aktivlər yaxud Aktivlər = Kapital + Öhdəlik.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartında aktivlər dedikdə müəssisələr tərəfindən nəzarət edilən və istifadəsindən gələcəkdə iqtisadi fayda gətirə bilən resurslar başa düşülür. Aktivdə ifadə edilən iqtisadi fayda pul vəsaitləri axınına yaxud onların ekvivalentinə birbaşa və dolayısı ilə qoyulan potensialdır. Aktivlərin istifadə edilməsindən gələn iqtisadi fayda aşağıdakı hallarda yarana bilər:

- satış üçün nəzərdə tutulan mal və xidmətləri istehsal etmək üçün aktivdən ayrıca yaxud digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə edərəkən;
- digər aktivlərlə dəyişdirilərəkən;
- öhdəlikləri ödəmək üçün istifadə edərəkən;
- təşkilatın mülkiyyətçiləri arasında bölərəkən.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartında öhdəlik dedikdə təşkilatın hesabat dövrünə olan real borcu başa düşülür. Onun ödənilməsi resursların axını şəklində iqtisadi faydanın azalmasına səbəb olur. Bu cür əməliyyat digər tərəfin iddialarını təmin edir.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartına uyğun olaraq şəxsi kapital öhdəliklər çıxıldıqdan sonra aktivin qalan faydası kimi şərh edilir. Kapital təşkilatın toplanmış mənfətidir.

Statistika və mühasibat uçotunda iqtisadi aktivlərin və passivlərin əks etdirilməsinin metodoloji prinsiplərində müəyyən oxşarlığın olmasına baxmayaraq, onlar arasında bəzi fərqlər də vardır (17).

Bu qeyd edilənlərdən aydın görünür ki, Azərbaycanın uçot təcrübəsində tətbiq edilən hesabatlarda verilən informasiya beynəlxalq standartlardan əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Bu fərqi aydın şəkildə görəmək üçün həm Azərbaycan

təcrübəsində, həm də beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən mühasibat balansının quruluşunu verək (Cədvəl 1, Cədvəl 2).

Beynəlxalq standartda aktivlər likvidliyin azalması, öhdəliklər isə ödənilmə müddətinin uzaqlığı qaydasında rəncirləşdirilir. Balansın bu cür prinsiplərlə formalaşdırılması bütövlükdə Milli Hesablar Sisteminin metodologiyasına uyğundur. Balansın maddələri MHS - də aktivlərin qəbul edilən təsnifatına (maliyyə və qeyri – maliyyə aktivlərinə və bu qruplar daxili ayrı-ayrı mövqelərə ayırmaqla) uyğun olaraq təkrar qruplaşdırıla bilər.

Deməli, bazar subyektlərinin təsərrüfat (firma, kampaniya və s.) fəaliyyətinin nəticələrinin hesabatlarda əks etdirilməsinin vahid qaydalarını özündə əks etdirən Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının işlənilib hazırlanması zəruriliyi beynəlxalq maliyyə bazarında vahid «oyun qaydalarının» müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq standartı sənədlər (standartlar) məcmusudur. Bunların hər biri aktiv və öhdəliklər, gəlir və xərclər müxtəlif xarakterli iqtisadi - maliyyə əməliyyatlarının mühasibat hesabatlarında əks etdirilməsinin qaydalarını tənzimləyir (13).

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartının müasir maliyyə aləmində geniş tətbiqi heç kəsdə şübhə doğurmur. Təcrübə göstərir ki, bu standart əsasında uçot işlərini aparmaqla həm müəssisə, həm də makro səviyyədə daha dəqiq və müqayisə edilə bilən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Bu informasiya bütün aspektlərdə və səviyyələrdə iqtisadi aktivlərdən səmərəli istifadə edilməsini statistik təhlil etməyə, həmçinin beynəlxalq müqayisələri həyata keçirməyə imkan verir.

Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının Azərbaycanın uçot və statistika təcrübəsində tətbiqi ölkənin işgüzar imicini əhəmiyyətli şəkildə yüksəldə bilər. Ona görə də bu sahədə milli qanunvericiliyin maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması işlərinin sürətləndirilməsi məqsədəuyğundur (12).

Mühasibat balansının aktiv və öhdəlikləri (passivləri)
(Azərbaycan təcrübəsi)

AKTİVLƏR	ÖHDƏLİKLƏR (PASSİVLƏR)
<i>I.Dövriyyədən kənar aktivlər</i>	<i>III.Kapital və ehtiyatlar</i>
Qeyri-maddi aktivlər	Nizamnamə kapitalı
Əsas vəsaitlər	Əlavə kapital
Başa çatmamış tikililər	Ehtiyat kapitalı
Gəlirin maddi qiymətlilərə qoyuluşu	Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu	Əvvəlki ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti
Sair dövriyyədən kənar aktivlər	Əvvəlki ilin ödənilməyən zərəri
<i>II.Dövriyyə aktivləri</i>	Hesabat ilinin bölüşdürülməyən mənfəəti
Ehtiyatlar	Hesabat ilinin ödənilməyən zərəri
Əldə edilmiş qiymətlilər üzrə əlavə edilmiş dəyər	<i>IV. Uzunmüddətli öhdəliklər</i>
Debitor borcları (hesabat dövründən sonra 12 aydan və ondan artıq müddətdə ödənilməsi gözlənilən)	Borclar və kreditlər
Debitor borcları (hesabat dövründən sonra 12 ay müddətində ödənilməsi gözlənilən)	Sair uzunmüddətli öhdəliklər
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	<i>V.Qısamüddətli öhdəliklər</i>
Pul vəsaitləri	Borclar və kreditlər
Sair dövriyyə aktivləri	Kreditor borcları
	Gəlirlərin ödənilməsinə üzrə iştirakçıların (təsisçilərin) borcları
	Qarşıdakı dövrlərin gəlirləri
	Qarşıdakı xərcləri ehtiyatları
	Sair qısamüddətli öhdəliklər

Milli Hesablar Sisteminin metodologiyasına görə makrosəviyyədə qurulan aktiv və passivlər balansı mikrosəviyyədə, yəni mühasibat uçotunda tətbiq edilən balans hesabatına müəyyən dərəcədə uyğundur. Azərbaycanda bazar subyektlərinin maliyyə hesabatının beynəlxalq standartına keçməsi iqtisadi aktiv-

lərin statistikasının təkmilləşdirilməsinin və onun müqayisəliliyini təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Cədvəl 1.2.

Balans hesabatının quruluşu (Beynəlxalq standart)

AKTİVLƏR	ÖHDƏLİKLƏR
<i>Cari aktivlər</i>	<i>Cari öhdəliklər</i>
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	Bankların qısamüddətli kreditləri
Tez reallaşan qiymətli kağızlar	Sair qısamüddətli borclar
Debitor borcları	Kreditor borcları
Vekselə alınmış	Vekselə ödəmələr
Mal – material ehtiyatları	Əmək haqqı və sosial sığorta
Gələcək dövrlərin xərcləri	Vergilər
Tədarukçülərin avansları	Alıcıların avansları
Sair cari aktivlər	Dividendlər
<i>Uzunmüddətli aktivlər</i>	Sair cari öhdəliklər
İnvestisiya	Hesabat ilinin ödənilməyən zərəri
Əsas vəsaitlər	<i>Uzunmüddətli öhdəliklər (gecikdirilən uzunmüddətli kreditlər daxil olmaqla)</i>
Qeyri- maddi aktivlər	Bankların uzunmüddətli kreditləri
Sair uzunmüddətli aktivlər)	Sair uzunmüddətli borclar
	<i>Şəxsi kapital</i>
	Əsasən ödənilən kapital
	Əlavə ödənilən kapital
	Bölüşdürülməmiş mənfəət

Təcrübə göstərir ki, uçot prinsiplərinin ciddi huquqi çərçivələri mühasibat uçotunu az çevik və operativ edir. Bu da bütövlükdə iqtisadiyyatın sürətlə inkişafına mane olur.

Hesablardan institusional vahidlərin, o cümlədən ölkənin rezidenti olan müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların və ev təsərrüfatlarının və s. həyata keçirdiyi iqtisadi əməliyyatların qeydiyyatı üçün istifadə edilir. Burada həmçinin ölkənin rezidentləri ilə qeyri-rezidentlər arasındakı əməliyyatlarda əks olunur. Milli He-

sablar Sistemi - balansı qaydasında, qarşılıqlı əlaqədə olan cədvəllər dəstidir. Milli hesabların qurulması metodu mühasibat hesabında olduğu kimidir. Hər bir hesab ikitərəfli cədvəl şəklində balansdır və hər bir əməliyyat iki dəfə - ehtiyatlarda (resurs) və istifadədə əks etdirilir. Hesabın hər bir tərəfində əməliyyatların yekunu növbəti hesabın resurs maddəsi kimi çıxış edən balanslaşdırıcı maddənin köməyi ilə balanslaşdırılır.

Hesabın balanslaşdırıcı maddəsi onun sağ və sol tərəfinin balanslığını (bərabərliyini) təmin edir və resursla onun istifadəsi arasındakı fərq kimi hesablanır. Başqa sözlə, əvvəlki hesabın «İstifadə» bölməsində əks etdirilən balanslaşdırıcı maddə sonrakı hesabın «Resurs» bölməsinin ilk göstəricisidir. Bununla Milli Hesablar Sisteminin qurulmasına və hesabların özü arasındakı əlaqəyə nail olunur. Deməli, MHS-nin qurulmasının əsas prinsipləri - ikili yazılış (qeydiyyat), bütün iqtisadi əməliyyatları əhatə etmək və onun struktur ünsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək - prinsipləridir.

§1.2. Milli hesablar Sistemində istifadə edilən əsas təsnifatlar və onların təyinatı

Milli Hesablar Sistemi makrosəviyyədə iqtisadi proseslərin ən ümumi tərəflərini və nəticələrini təhlil və təsvir etmək üçün istifadə edilən göstəricilərin və təsnifatların qarşılıqlı əlaqədə olan sistemidir. Milli Hesablar Sistemi iqtisadiyyatın makrostatistik modelidir. MHS-nin qurulmasında məqsəd təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində iqtisadiyyatın inkişafının ümumiləşdirici göstəricilərini və bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri formalaşdırmaqla ibarətdir.

Milli Hesablar Sistemində əsasən aşağıdakı anlayışlardan istifadə olunur.

- mal (əmtəə) - adətən istehsal xərcini ödəyən qiymətlə bazarda satmaq üçün nəzərdə tutulan maldır;
- xidmətlər - məhsul şəklində təzahür etməyən, lakin müəyyən şəxsi və ictimai tələbatları ödəyən fəaliyyətin nəticəsidir;

- qeyri-bazar xidmətləri-dövlət idarələrinin və ictimai təşkilatların cari istehlakına aid edilən xidmətlər;

-transfərtlər - gəlirlərin və əmanətlərin yenidən bölgüsü məqsədilə həyata keçirilən gəlirlərin həm pul, həm də natural formada birtərəfli, əvəzsiz verilməsidir (köçürülməsidir).

Milli Hesablar Sistemində daxili və milli iqtisadiyyat anlayışlarından istifadə edilir və bunlara müvafiq olaraq Ümumi Daxili Məhsul və Ümumi Milli Məhsul (Ümumi Milli Gəlir) göstəriciləri hesablanır. Bu kateqoriyaları fərqləndirmək üçün aşağıdakı anlayışlardan istifadə edilir:

- iqtisadi ərazi;
- rezident;
- iqtisadi maraq mərkəzi

İqtisadi ərazi dedikdə istehsal amillərinin sərbəst yerdəyişməsi baş verən ərazi başa düşülür. Ölkənin iqtisadi ərazisinə həmçinin aşağıdakılar da aid edilir (10,16).

- hava məkanı, beynəlxalq sulara ölkənin ərazi suları. Əgər ölkənin orada istifadəyə müstəsna hüquqi vardırsa;

- xaricdə «ərazi anklavı», yəni ölkənin hökumət idarələrinin diplomatik, hərbi, elmi yaxud digər məqsədlər üçün digər ölkələrdə istifadə etdiyi ərazilər (icarə yaxud mülkiyyət əsasında);

- ölkənin öz sərhəddindən kənarında fəaliyyət göstərən müəssisələr, «sərbəst (azad) zonaları». Onların fiziki yerləşdiyi ərazi fəaliyyət göstərdikləri ölkənin iqtisadi ərazisinə aid edilir.

Ölkənin iqtisadi ərazisinə başqa ölkənin yaxud beynəlxalq təşkilatların ərazi ənklavı daxil edilmir.

İnstitusional vahidlərin (müəssisə, təşkilat, ev təsərrüfatı) iqtisadi maraq mərkəzi həmin ölkənin iqtisadi ərazisi ilə bağlı olarsa onda o, ölkənin rezidenti hesab edilir. Deməli, ölkənin iqtisadi ərazisində bir il və ondan artıq müddətdə iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə, təşkilat və ev təsərrüfatı həmin ölkənin rezidentidir. Rezident anlayışı vətəndaşlıq və milliyyət anlayışına uyğun gəlmir.

Praktiki olaraq ölkənin rezidentlərinə həmin ölkə ərazisində yaşayan şəxslər aid edilir. Bu zaman aşağıdakılar istisnaqlı təşkil edir:

- bir ildən az müddətə ölkəyə gələn turistlər, artistlər, idmançılar, alimlər, mövsümi işçilər və s.

- səfirliklərin, nümayəndəliklərin və digər diplomatik idarələrin üzvləri;

- həmin ölkənin ərazisində yerləşən digər ölkələrin hərbi bölmələrinin heyəti.

Ölkənin rezidentinə həmçinin həmin ölkənin ərazisində yerləşən səfirliklərdə işləyən ölkə vətəndaşlarına aid edilir.

Xarici tələbələrə öz ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini itirənlərdə belə təhsil müddətindən asılı olmayaraq yerləşdikləri ölkənin rezidentləri kimi baxılır.

Həmin ölkənin hüduqlarından (sərhəddindən) kənarında fəaliyyət göstərən hava nəqliyyatı vasitələrinin və gəmilərin heyəti həmin ölkənin ev təsərrüfatı rezidentlərinin üzvləri kimi qalır və həmin ölkənin rezidentinə aid edilir.

Həmin ölkədə yerləşən beynəlxalq təşkilatların əməkdaşları əgər orada olma müddəti bir ildən çoxdursa onda beynəlxalq xidmətçi kimi işlədiyi ölkənin rezidentlərinə aid edilir:

Ölkənin müəssisə-rezidentləri - birgə, qarışıq, xarici firma və korporasiyalar da daxil olmaqla həmin ölkənin iqtisadi ərazisində istehsalla məşğul olan vahiddir.

Digər ölkələrdə müvəqqəti işləyən ölkənin tikinti briqadası, tikinti müəssisəsi yerləşdiyi ölkənin rezidentinə aid edilir.

Deməli, daxili iqtisadiyyat ölkənin iqtisadi ərazisindəki həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin, milli iqtisadiyyat isə onların yerləşməsindən asılı olmayaraq rezidentlərin fəaliyyətini əhatə edir.

MHS-nin qurulmasında əsas məqsəd iqtisadiyyatın quruluşu, iqtisadi proseslərin müxtəlif tərəfləri haqqında ən mühüm informasiyanı əldə etməkdir. Bunun üçün MHS-də müxtəlif təsnifatlardan istifadə edilir. Bunlara aiddir:

- 1.İqtisadiyyatın sektorları və sahələri üzrə institusional vahidlərin təsnifatlaşdırılması;

- 2.İqtisadi əməliyyatların təsnifatlaşdırılması;

3. Aktiv və passivlərin təsnifatlaşdırılması;

4. Mal və xidmətlərin təsnifatlaşdırılması;

5. Təyinatına görə dövlət idarə etmə orqanlarının xərclərinin təsnifatlaşdırılması;

6. Vergi və subsidiyaların təsnifatlaşdırılması

Sektorlar üzrə iqtisadiyyatın təsnifatlaşdırılması gəlir və xərclərin, maliyyə aktiv və passivlərinin axınını öyrənmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu qruplaşdırma üçün təsnifat vahidi kimi institusional vahid çıxış edir. İnstitusional vahid dedikdə mühasibat hesabının tam dəstini həyata keçirən və hüquqi şəxs olan, yəni, sərbəst qərar qəbul edən və öz maddi və maliyyə ehtiyatlarına müstəqil sərəncam verən təsərrüfat subyekti başa düşülür. Sektor iqtisadi prosesdə yerinə yetirdiyi funksiyalar və xərclərin maliyyələşdirilməsi üsulu baxımından eyni olan institusional vahidlər qrupudur.

İqtisadi davranışın tipinə uyğun olaraq institusional vahidlər aşağıdakı sektorlarda birləşdirilir:

1. «Qeyri-maliyyə müəssisələri» sektoru;

2. «Maliyyə idarələri» sektoru;

3. «Dövlət idarələri» sektoru ;

4. «Ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar» sektoru;

5. «Ev təsərrüfatları» sektoru;

6. «Xarici iqtisadi əlaqələr» («Qalan dünya») sektoru

«Qeyri-maliyyə müəssisələri» sektoruna mülkiyyət formasından asılı olmayaraq əsas funksiyası qeyri-maliyyə xidmətləri göstərilməsi və məhsul istehsalı olan institusional vahidlər ail edilir (16).

«Maliyyə idarələri» sektoruna mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommersiya əsasında maliyyə və sığorta əməliyyatları ilə məşğul olan institusional vahidlər aid edilir.

«Dövlət idarələri» sektoruna kollektiv istehlak üçün nəzərdə tutulan qeyri-bazar xidmətlərinin göstərilməsi, habelə milli gəlirin və sərvətin yenidən bölgüsü ilə məşğul olan institusional vahidlər aid edilir.

«Ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar» sektoru ev təsərrüfatları üçün qeyri - bazar xidmətləri göstərən institusional vahidləri əhatə edir. Onlara ev təsərrüfatlarının fərdi təlabatını (məsələn təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və incə sənət, istirahət, sosial xidmət və s. sahəsində) və kollektiv təlabatını ödəyən ictimai təşkilatlar (siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqı və s.) aid edilir.

Sektorlar üzrə bu cür təsnifat müasir bazar iqtisadiyyatının təşkilati quruluşunu xarakterizə edir.

Digər təsnifat iqtisadiyyatın sahələri üzrə təsnifatıdır. Sahələr üzrə qruplaşdırma istehsal prosesini, mal və xidmətlərin ehtiyatları ilə istifadəsi arasındakı balansı öyrənmək üçün həyata keçirilir. Sahəvi təsnifatlaşdırmada vahid, müəssisə, yəni istehsal edilən məhsul baxımından eyni olan vahidlər çıxış edir. Bu cür vahidlərin sahələr üzrə qruplaşdırılması həmin vahidlərin institusional statusundan asılı olmayaraq istehsal münasibətlərinin texniki-iqtisadi tərəfini nəzərdə tutur.

MHS-də iqtisadi əməliyyatların təsnifatlaşdırılması mühüm yerlərdən birini tutur. MHS-də bütün iqtisadi əməliyyatlar aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Mal və xidmətlərlə bağlı əməliyyatlar;
2. Gəlirlərlə əməliyyatlar;
3. Maliyyə vəsaitləri ilə bağlı əməliyyatlar;

4. Fövqəladə hadisələr nəticəsində aktivlərin dəyişməsinə xarakterizə edən sair əməliyyatlar. Onu da qeyd edək ki, bu əməliyyatlar «Aktivlərin sair dəyişməsi hesabında» qeyd edilir.

Əsas təsnifatlaşdırmadan biri mal və xidmətlərin əsas qrupları üzrə təsnifatlaşdırmasıdır. Bu mal və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Xərclərin təyinatı üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının xərclərin təsnifatında idarəetmə, müdafiə, təhsil, səhiyyə və s. kimi bölmələr nəzərdə tutulur. Bu təsnifat dövlət idarəetmə orqanlarının fərdi və kollektiv istehlakını fərqləndirməyə imkan verir.

Milli Hesablar Sistemində cari və kapital vergiləri, istehsal və idxala vergilər, gəlir və mülkiyyətə vergilər bir-birindən fərqləndirilir.

Milli Hesablar Sistemində istehsala və idxala vergilər dövlət idarəetmə orqanlarının ilkin gəlirləri, gəlir və mülkiyyətə vergilər yenidən bölgü ödəmələri kimi izah edilir. İstehsala və idxala vergilər öz növbəsində iki qrupa - məhsullara vergilərə və istehsala sair vergilərə - bölünür. Ümumi buraxılışın qiymətləndirilməsi baxımdan bu fərqləndirmə vacibdir. Məhsullara vergilər (əlavə dəyər və idxala vergilərdən başqa) istehsalçı qiyməti üzrə əlavə dəyərin tərkibinə daxil edilir, lakin əsas qiymətlərlə qiymətləndirmədə isə əlavə dəyərin tərkibinə daxil edilmir. İstehsala sair vergilər həm istehsalçı, həm də əsas qiymətlərdə əlavə dəyərin ünsürü kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə vergilərin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

I. Cari vergilər (1+2)

1. İstehsala və idxala vergilər (1.1. +1.2.);

1.1. Məhsula vergilər (əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s.)

1.2. İstehsala sair vergilər (torpaq, bina, nəqliyyat vasitələrinə vergilər və s.)

2. Gəlir və mülkiyyətə vergilər (mənfəət, gəlir, istehsalda istifadə edilməyən mülkiyyətə vergilər və s.)

II. Kapital vergiləri (mülkiyyətin vərsəliyində, bağışlamalar vergilər, kapitalla bağlı digər vergilər və s.)

III. Bütün vergilər (I+II)

İstehsala subsidiyalar istehsala və idxala vergilərin təsnifatına uyğun olaraq həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, Milli Hesablar Sistemində məhsullara subsidiyalarla (istehsal edilmiş yaxud satılmış məhsulun dəyərinə uyğun) istehsala sair subsidiyalar (istehsal amillərinə uyğun) fərqləndirilir. Məhsula vergilər əsas qiymətlərlə əlavə dəyərə daxil edilir, istehsalçı qiymətlərində isə əlavə dəyərə daxil edilmir.

Beləliklə, bu cür təsnifatlaşdırımlar ölkə səviyyəsində iqtisadi proseslərin ümumi mənzərəsini səciyyələndirməyə və ən mühüm nəticələrini aşkar etməyə imkan verir.

§1.3. Milli Hesablar Sistemində hesabların təsnifatı və onların qurulması metodikası

Hər bir vahidlər qrupunun fəaliyyətini səciyyələndirmək və makrosəviyyədə təhlili həyata keçirmək üçün Milli Hesablar Sistemində iqtisadi əməliyyatlar hesablar şəklində formalaşdırılır. Milli Hesablar Sistemində aşağıdakı hesablar qurulur:

- 1) Daxili iqtisadiyyatın hesabları. İstehsal, gəlirlərin yaranması, ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi hesabları, kapital xərcləri və maliyyə hesabları;
- 2) Xarici iqtisadi əlaqələr («qalan dünya») hesabları. Cari əməliyyatlar, kapital xərcləri və maliyyə hesabları.

Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə bütün hesablar qurulur.

İstehsal hesabında birbaşa istehsalla bağlı əməliyyatlar əks olunur və ümumi sxemi aşağıdakı kimidir:

«İstehsal» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
6. Aralıq istehlak	1. Əsas qiymətlərlə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı
7. Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul	2. Məhsullara vergilər
	3. Məhsullara subsidiyalar
	4. İdxala xalis vergilər
	5. Bazar qiymətlərində ümumi buraxılış
Cəmi	Cəmi

Hesablardakı müvafiq göstəricilər bazar qiymətlərində qiymətləndirərkən onlara istehsala və idxala vergilər daxil edilir, subsidiyalar daxil edilmir. Əsas qiymətlərlə qiymətləndirildikdə isə əksinə olur.

«Gəlirlərin yaranması» hesabı istehsal prosesi ilə birbaşa bağlı olan bölgü əməliyyatlarını əks etdirir və ümumi sxemi aşağıdakı kimidir.

«Gəlirlərin yaranması» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
2. Əmək haqqı	1. Bazar qiymətlərində ümumi daxili daxili məhsul
3. İstehsala və idxala vergilər	4. İstehsal və idxala subsidiyalar
5. Ümumi mənfəət (ümumi qarışıq gəlir	
6. Əsas kapitalın istehlakı	
7. Xalis mənfəət (xalis qarışıq gəlir)	
Cəmi	Cəmi

«Gəlirləri ilkin bölgüsü» hesabı bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsünü əks etdirir və ümumi sxemi aşağıdakı kimidir.

«Gəlirlərin ilkin bölgüsü» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
6. «Qalan dünyaya» verilən mülkiyyətdən gəlirlər	1. Ümummi mənfəət (ümumi qarışıq gəlir)
7. İlkin gəlirlərin saldosu (ümumi milli gəlir)	2. Əmək haqqı
8. Əsas kapitalın istehlakı	3. İstehsala və idxala vergilər.
9. Xalis şəkildə ilkin gəlirlərin saldosu	4. İstehsala və idxala subsidiyalar
	5. «Qalan dünyadan» alınan mülkiyyətdən gəlirlər
Cəmi	Cəmi

Müxtəlif iqtisadi əməliyyatlar prosesində, xüsusilə transfert əməliyyatları nəticəsində ilkin gəlirlərin saldosu dəyişir. Dövlətin cari sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq gəlirlərin təkrar bölgüsü baş verir ki, bunları da ilkin gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı əks etdirir. Bu hesabda sərənamda qalan gəlirlərin necə formalaşdığı prosesini görmək mümkündür.

«Gəlirlərin təkrar bölgüsü» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
3. «Qalan dünyaya» verilmiş cari transfertlər	1. Ümumi şəkildə ilkin gəlirlərin saldosu
4. Sərəncamda qalan ümumi gəlir	2. «Qalan dünyadan» alınmış cari transfertlər
5. Əsas kapitalın istehlakı	
6. Sərəncamda qalan xalis gəlir	
Cəmi	Cəmi

Sərəncamda qalan gəlirdən istifadə hesabı ümumi gəlirin milli yığma və son istehlaka necə istifadə edildiyini göstərir və ümumi sxemi aşağıdakı kimidir.

«Sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin »istifadəsi hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
2. Son istehlak xərclər	1. Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir
3. Ümumi milli yığım(milli əmanət)	
Cəmi	Cəmi

Kapital xərcləri hesabı əsas və dövriyyə kapitalının, maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin real yığımını və onların maliyyələşdirmə mənbələrini xarakterizə edir və ümumi sxemi aşağıdakı kimidir (10,11).

«Kapital xərcləri» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
3. Əsas kapitalın ümumi yığımı	1.Ümumi milli yığım
4. Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi.	2. «Qalan dünyadan» alınan kapital transferləri
5. Torpaq və qeyri-maddi aktivlərin xalis alışı.	
6. «Qalan dünyaya»ödənilmiş kapital transferləri.	
1.Xalis kreditləşmə (+), Xalis borclanma (-);	
Cəmi	Cəmi

«Maliyyə» hesabı rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı maliyyə aktiv və passivlərinin hərəkətini əks etdirir və ümumi sxemi aşağıdakı kimidir.

«Maliyyə» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
6. Monetar qızıl və XIH	1. Xalis kreditləşmə xalis borclanma
7. Depozitlər	2. Depozitlər
8. Qiymətli kağızlar	3. Qiymətli kağızlar
9. Borc və kreditlər	4. Borc və kreditlər
10. Sair kreditor və debitor borcları	5. Sair kreditor və debitor borclar
Maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi	Maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi

Bundan başqa maliyyə əməliyyatlarını öyrənmək üçün aktiv və passivlərin sair dəyişməsi hesabı, dövrün əvvəlinə aktiv və passivlər balansı da qurulur və təhlil edilir.

Ölkənin rezidentləri ilə «Qalan dünyanın» qeyri-rezidentləri arasındakı iqtisadi əməliyyatlar «Qalan dünya» hesabında əks etdirilir. Bunun sxemi aşağıdakı kimidir.

«Qalan dünya» hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar (Resurs)
Mal və xidmətlərin ixracı o cümlədən: «Görünən mallar» Maddi xidmətlər Qeyri-maddi xidmətlər Qeyri-rezident ev təsərrüfatların ölkədə son istehlakı	Mal və xidmətlərin idxalı o cümlədən: «Görünən» mallar Maddi xidmətlər Qeyri-maddi xidmətlər Rezident ev təsərrüfatlarının son istehlakı Mal və xidmətlərin xarici hesabı (balansı)
Cəmi	Cəmi

İstehsal hesabında birbaşa istehsalla bağlı əməliyyatlar əks olunur. Burada istehsalla bağlı bütün əməliyyatlar deyil, sahəyə, sektora və bütövlükdə iqtisadiyyata daxil olan iqtisadi vahidlərin birbaşa istehsalla bağlı xərcləri və fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edir. Bu hesab sahələr, sektorlar və bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə qurulur. Hesabın tərtibinin metodoloji prinsipi bütün digər hesablar üçün müəy-

yənedici olması və onun balanslaşdırıcı maddəsinin digər makroiqtisadi göstəricilər sistemi üçün əsas olmasıdır. Sahələr üzrə istehsal hesabının ümumi sxemi aşağıdakı kimidir:

Sahələr üzrə istehsal hesabı

Sahələr	Ehtiyatlar	İstifadə	
	Məhsul və xidmətlərin buraxılışı	Aralıq istehlak	Ümumi əlavə dəyər
Məhsul istehsalı o cümlədən sahələrdə : Xidmət göstərilməsi :			
Sahələr üzrə yekun			

Sektorlar üzrə istehsal hesabının ümumi sxemi isə aşağıdakı kimidir:

Sektorlar üzrə istehsal hesabı

Sektorlar	İstifadə	Ehtiyatlar	Sektorlar
Yekun ...2 1			1 2 ... Yekun
	2. Aralıq istehlak	1.Məhsul və xidmətlərin buraxılışı	
	3.Ümumi əlavə dəyər (3+1-2)		

Sektorlar üzrə istehsal hesabının balanslaşdırıcı maddəsi məhsul və xidmətlərin buraxılışı ilə aralıq istehlak arasındakı fərq kimi çıxış edən ümumi əlavə dəyərdir. Bu maddə cari dövrdə istehsal prosesində yaradılan dəyəri xarakterizə edir.

MHS-nin qurulması nəticəsində iqtisadi fəaliyyətin nəticələrini xarakterizə edən müxtəlif ümumiləşdirici göstəricilər əldə edilir (10,16).

İqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstərici Ümumi Daxili Məhsuldur. Ondan beynəlxalq müqayisəlilikdə, makro-səviyyədə əməyin məhsuldarlığını və istehsalın səmərəliliyinin digər göstəricilərini hesablayarkən istifadə edilir. Ümumi Daxili Məhsul hər hansı bir dövrə ölkənin iqtisadi ərazisində yaradılmış mal və xidmətlərin dəyərini əks etdirir.

Xarici ticarəti nəzərə almaqla təkrar istehsalın hər bir mərhələsində ÜDM aşağıdakı müvafiq metodlarla hesablanı bilər (15,16):

- 1.İstehsal metodu;
- 2.Bölgü metodu;
- 3.Son istifadə (xərc) metodu.

I. Mal və xidmətlərin istehsalı mərhələsində Ümumi Daxili Məhsul müxtəlif üsullarla hesablaya bilərik.

1). Bazar qiymətlərində Ümumi Daxili Məhsul bərabərdir əsas qiymətlərdə mal və xidmətlərin ümumi buraxılışı çıxılışın aralıq istehlakın ümumi dəyəri üstəgəl əlavə dəyər vergisi və idxala xalis vergilər, yəni

$$\text{ÜDM} = \text{ÜB} - \text{Aİ} + \text{ƏDV} + \text{IXV}$$

2). Bazar qiymətlərində Ümumi Daxili Məhsul bərabərdir iqtisadiyyatın sahələrinin əlavə edilmiş dəyərinə (yəni ƏDV-siz məhsula və idxala xalis vergilər daxil edilməklə).

$$\text{ÜDM} = \sum \text{ÜƏD}$$

Bu zaman sahələr üzrə ÜƏD bazar qiymətlərində ÜB-la aralıq istehlakın fərqi kimi hesablanır:

$$\text{ÜƏD} = \text{ÜB} - \text{Aİ}$$

3). Bazar qiymətlərində ÜDM bərabərdir iqtisadiyyatın sektorları üzrə bazar qiymətlərində ÜƏD-in cəminə.

$$\text{ÜDM} = \sum \text{ÜƏD}$$

Bu metodla Ümumi Daxili Məhsulun hesablanması hər bir sahənin (sektorun) payını, iqtisadiyyatın inkişafının xarakterini və sahəvi quruluşunu əks etdirməyə imkan verir.

II. Bölgü mərhələsində Ümumi Daxili Məhsulun bölgü metodu ilə hesablanır. Bu mal və xidmətlərin istehsalçılarının arasında bölünəsi ilkin gəlirlərin cəmi kimi xarakterizə olunur. Yəni

$$\text{ÜDM} = \Theta\text{H} + \text{İSXV} + \text{İDXV} + \text{ÜM} + \text{ÜQG}$$

Burada, ΘH - əmək haqqını, İSXV - istehsala xalis vergiləri, İDXV - idxala xalis vergiləri, ÜM - Ümumi mənfəəti, ÜQG - mülkiyyətdən və sahibkarlıqdan ümumi qarışıq gəlirləri göstərir.

Bölgü mərhələsində hesablanmış Ümumi Daxili Məhsul gəlirlərin tərkibini və quruluşunu, istehsal amillərinə xərcləri, istehsalçılar arasında ÜƏD -in bölgüsünü, vergi yükünü xarakterizə etməyə imkan verir.

III. Son istifadə mərhələsində Ümumi Daxili Məhsul idxal və ixracın sldosu nəzərə alınmaqla (İX-İD) son istehlakla (Sİ), ümumi əmanətin (ÜƏ) cəmi kimi hesablanır. Yəni

$$\text{ÜDM} = \text{Sİ} + \text{ÜƏ} + \text{İX} - \text{İD}$$

Bu metodla hesablanmış Ümumi Daxili Məhsul onun istifadə quruluşunu, son istehlakçıların tələbatının ödənilməsinin vəziyyətini, ölkənin milli sərvətinin artırılmasında onun rolunu xarakterizə etməyə imkan verir. Ümumi Daxili Məhsul son istifadəsi şəxsi və dövlət istehlakı, ümumi əmanət (kapital qoyuluşu, dövriyyə vəsaitləri ehtiyatının dəyişməsi), idxal, və ixrac ünsürlərini özündə birləşdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, statistikada qeyd edilən metodlar üzrə hesablanmış Ümumi Daxili Məhsul arasındakı kənarlaşma «Statistik kənarlaşma (fərq)» maddəsi ilə bərabərləşdirilir.

Beləliklə, bu qeyd edilən metodlarla ümumi daxili məhsulun hesablanması sosial - iqtisadi proseslərin ümumi aspektlərini müxtəlif tərəflərdən statistik öyrənməyə imkan verir.

FƏSİL 2

MILLI HESABLAR SISTEMI ƏSASINDA ÖLKƏNİN ƏSAS MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

§2.1. Ölkədə institusional fəaliyyətin cari vəziyyətinin statistik təhlili

Qlobal rəqabətin güclənməsi və iqtisadiyyatın innovasiya xarakterdə inkişafı dövlətdən sahibkarlıq təşəbbüsü üçün maksimum əlverişli şəraitin yaradılmasını, rəqabətqabiliyyətinin və investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi xüsusi biznesin iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğunu göstərir. Bununla yanaşı son on ildə dünya iqtisadiyyatı köklü struktur dəyişikliklərlə səciiyələnir. Bunu səbəb olan mühüm amillərdən biri innovasiyanın iqtisadi rolunun güclənməsidir. İqtisadi artımın mühüm amilləri kimi bilik və intellektual kapital qəbul edilir və məhz onlar rəqabət üstünlüyünün və sosial-iqtisadi sistemin sabit inkişafının başlıca mənbələri kimi dəyərləndirilir.

Müasir dünyanın çağırışları kimi bu qeyd edilənlər və XXI əsrin ilk onilliyində sürətlə inkişaf edən və yayılan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, bununla bağlı yeni vüsət almış qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına ciddi şəkildə təsir etməkdədir. Bu mənada Azərbaycan da istisna deyildir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il “29” dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında 2020-ci ilə qədər Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafında dövlət siyasətinin strateji məqsədinin ixrac yönümlü iqtisadi modeli formalaşdırmaqdan, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək və strukturunu təkmilləşdirməkdən ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasına, yəni iqtisadi inkişafın innovasiyalı yoluna keçilməsinə əlverişli zəmin yaradacaqdır .

Qeyd edilən strateji hədəflərə uyğun olaraq ölkəmizdə aparılan genişmiqyaslı islahatların daha da dərinləşdirilməsi, cəmiyyətimizin daha yüksək sosial-iqtisadi

inkişaf mərhələsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində ölkənin enerji təhlükəsizliyi təmin edilmiş, Azərbaycan dünyada enerji daşıyıcılarının etibarlı ixracatçısına və regionun ən mühüm tranzit mərkəzinə çevrilmişdir. Karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və Avropa bazarlarına çatdırılması məqsədi ilə reallaşdırılmış iri layihələr Avropanın neft və qazla təminatında Azərbaycanın önəmli yer tutmasına şərait yaratmışdır.

Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafı sürətlənmiş, valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi və milli valyutanın sabitliyi təmin olunmuş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, özəl bölmənin inkişafı üçün azad rəqabət və lverişli investisiya mühiti yaradılmış, əhalinin sosial rifahı daha da yaxşılaşmışdır. Rəsmi statistikanın məlumatlarına əsasən ölkəmiz son illərdə böyük uğurlara imza atmış və nəhəng quruculuq işləri həyata keçirmişdir. Belə ki, Son 5 ildə Azərbaycanda sərmayələrin 60 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşüb. Son iki ildə qeyri-neft sektoru 10 faiz, cari ilin yanvar-fevral aylarında ölkənin ümumi daxili məhsulu əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4.2 faiz artmışdır. ÜDM-in 66,6 faizi iqtisadiyyatın qeyri-neft-qaz sahələrində istehsal olunmuş və əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayidədə 5,1 faiz artımdır. Qısa dövr ərzində Azərbaycanda 100-ə yaxın sənaye müəssisəsi istifadəyə verilib, 90-a yaxın müəssisənin tikintisi davam etdirilir. Bu illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində (kənd təsərrüfatı, İKT, turizm və s.) inkişafa və xeyli irəliləyişə nail olunub. Ölkəmiz hazırda Cənubi Qafqazın siyasi və iqtisadi cəhətdən lider ölkəsidir. Regionunun iqtisadiyyatının 75 faizi Azərbaycanın payına düşür. Azərbaycanın xarici borcu ÜDM-ə nisbəti 7.5 faiz, valyuta ehtiyatları isə ÜDM-in 70 faiz həcmindədir.

2014-cü ildə mühüm makroiqtisadi göstərici olan Ümumi Daxili Məhsulun artımı strateji məqsədlərə uyğun olaraq, tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına formalaşmış və əvvəlki nisbətən 2014-cü ildə 2,8% artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə qeyri-neft sektoru üzrə artım 9,7% təşkil etməklə, ÜDM-də payı artaraq

52,7%-ə çatmışdır. 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə informasiya və rabitə xidmətləri 15,9%, nəqliyyatda yük daşımaları 3,5%, o cümlədən qeyri-neft yük daşımaları 7,5%, pərakəndə ticarət dövriyyəsi 9,6% artmışdır. İllik inflyasiya səviyyəsi 1.1% təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2012-ci ildə 22.1 mlrd. dollar təşkil etmiş və bunun da 13.3 mlrd. dolları daxili, 8.8 mlrd. dolları isə xarici investisiyaların payına düşmüşdür

Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə 2015-ci ilin yanvar-fevral aylarında Ölkədə əsas kapitalla qoyulmuş xarici investisiyaların ümumi həcmi 811 milyon manat təşkil edib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 31,1 faiz çoxdur.

Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yanvar-fevral aylarında əsas kapitalla qoyulan sərmayələrin 94,2 faizi (763,9 milyon manat) Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, ABŞ, Fransa, İran, Rusiya və Yaponiya investorlarının payına düşmüşdür.

Bu dövrdə Beynəlxalq maliyyə institutlarından ən böyük investisiya həcmi Dünya Bankı tərəfindən qoyulmuşdur (3,9 faiz xüsusi çəki ilə 31,75 milyon manat). Asiya İnkişaf Bankı yanvar-fevral aylarında Azərbaycanda layihələrin reallaşdırılmasına 8,75 milyon manat (1,1 faiz), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı isə 143,9 min manat ayırmışdır .

Ölkədə milli innovasiya sisteminin yaradılmasının əsas ünsürü texnoparklardır. Ölkədə yaradılmasına başlanılmış Balaxanı Sənaye, Sumqayıt Kimya Sənaye və Sumqayıt Yüksək Texnologiyalar Parkları müasir texnologiyalardan istifadə etməklə rəqabət qabiliyyətli və ixracyönümlü yeni məhsul istehsalının artırılması, iş yerlərinin açılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq Respublikada miqyaslı texnoparklar şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində zəruri təşkilati işlər, normativ-hüquqi bazanın hazırlanması və digər tədbirlər həyata keçirilir.

İqtisadiyyatını bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirən ölkəmiz sıvli dünyada olduğu kimi sahibkarlığın inkişafı üçün təsirli və davamlı tədbirlər həyata keçirir. Sahibkarlıq sektorunun inkişafına əlverişli maliyyə dəstəyi verə biləcək milli maliyyə

qurumlarının yaradılması görülən işlərdən biridir. Bu günə qədər bu qurumun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı xeyli işlər görülmüş və hələ də davam etdirilir. 2012-ci ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına 2400 sahibkara 218 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Kreditlərin 68 faizi aqrar sektorun, 32 faizi isə sənaye və turizmin inkişafına ayrılmışdır. Bu vəsaitlər bilavasitə yeni iş yerlərinin yaradılmasına, kiçik və orta sahibkarlığın, qeyri-neft sektorunun inkişafına şərait yaradır. Bununla yanaşı 2008-ci il yanvarın 1- dən Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin “vahid pəncərə” prinsipinin (biznesin vahid qeydiyyat orqanının yaradılması) tətbiq olunması, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması üzrə tədbirlərin reallaşdırılması ölkədə biznes mühitinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımların davamı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 26 oktyabr 2011-ci il tarixli "Müəyyən sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul olmaq üçün tələb edilən xüsusi razılıq (lisenziya) və icazə sistemi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında" Fərmanını da xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazələrin elektron informasiya portalının yaradılması bu sektorun inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Sahibkarlığın inkişafı sahəsində həyata keçirilən ardıcıl və davamlı işlərin təhlili Azərbaycanda bu sektorun inkişafını iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən olduğunu göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Regionların 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda dediyi kimi: "Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır. Biz bu istiqaməti seçmişik və bu istiqamət bizə uğurlar gətirir".

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan hesabatlarda da öz müsbət əksini tapmışdır. "Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi" hesabatına əsasən, ötən il Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə görə 142 ölkə arasında 55-ci, MDB-də isə 1-ci olmuşdur. "Doing Business 2012" hesabatında Azərbaycan 3 pillə irəliləyərək 183 ölkə arasında 66-cı yerə çıxmışdır.

Bununla yanaşı, "Standart & Poor's" Reyting Agentliyi Azərbaycanın mövcud uzunmüddətli müstəqil kredit reytingini ötən ilin dekabr ayında bir pillə artıraraq "BBB-" səviyyəsinə çatdırmış, reyting üzrə proqnozunu isə "sabit" saxlamışdır. "Fitch Ratings" Agentliyi Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren reytingini investisiya səviyyəli "BBB-" səviyyəsində təsdiq etmiş və reyting proqnozunu "stabil"dən "müsbət"ə yüksəltmişdir.

Ölkədə uğurla davam etdirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindən biri sahibkarlığın inkişafıdır. Ötən dövr ərzində ölkədə sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə bir sıra Dövlət Proqramları (1997-2000-ci illər, 2002-2005-ci illər və s.) və tədbirləri qəbul edilmiş və ardıcıl olaraq icra edilmişdir. Həmin tədbirlər nəticəsində sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi təkmilləşdirilmiş, bu sektorda struktur dəyişikliklərə və texnoloji inkişafa kömək edilmiş, sahibkarlığın regional inkişafı sürətləndirilmiş, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi gücləndirilmişdir. Bunlarla yanaşı kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə köməyi mexanizmlərinin formalaşması, sahibkarlar üçün vergi yükünün azaldılması, vergi sisteminin stimullaşdırıcı rolunun gücləndirilməsi istiqamətində zəruri addımlar atılmışdır.

Ötən dövr ərzində Ölkədə əlverişli sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılmasına və inkişafına, bu sektorun tənzimlənməsinə, dəstəklənməsinə və müdafiəsinə imkan verən bir sıra mühüm normativ - hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Onların arasında "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında", "Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında", "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında", "Haqsız rəqabət haqqında", "İnvestisiya fondları haqqında" "Xarici investisiyaların qorunması haqqında", "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" və sair bu kimi qanunlar, həmçinin dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini minimuma endirmək məqsədilə "Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında", "Sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında", "Sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların nizama salınması və istehlakçıların hüquqlarının təmin edilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" Prezident

fərmanları, eləcə də “Bir pəncərə sisteminə keçid haqqında” Prezident sərəncamı da xüsusi yer tutur.

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zəruri edir. Bu məqsədlə yaradılmış mexanizmlər (Azərbaycanda İxracın və Investisiyaların Təşviqi Fondu, Sahibkarlar Şurası, Biznes Tədris Mərkəzləri və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, kiçik biznes subyektlərinin fəaliyyətinin genişlənməsinə, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına, nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir.

Ümumiyyətlə, ölkədə sahibkarlığın inkişafının təməl prinsipləri aşağıdakılardır:

- sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin sistemliliyi;
- sivil qaydalar əsasında Ölkədə dövlət-sahibkar münasibətlərinin tənzimlənməsi,
- dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionallaşdırılması.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu strateji xətt uğurla davam etdirilir. Dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, sahibkarların maarifləndirilməsi və onların işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində davam etdirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə

iqtisadiyyatında özəl sektorun payı 80%-dən çoxdur, məşğul əhalinin isə təqribən 70%-i bu sektorda cəmləşmişdir.

Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və ÜDM istehsalında xüsusi çəkisi artmışdır. Cari dövrdə ÜDM-nin həcmində özəl sektorun payı 80%-dən çox olmuşdur. 2012-ci ildə özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 81,5%-ni təşkil etmişdir. Rəsmi statistikanın məlumatları bazar iqtisadiyyatı syrukturlarının fəaliyyət dinamikasında əhəmiyyətli dəyişikliklərin olduğunu göstərir. Belə ki, 2012-ci il yanvar ayının 1-nə ölkədə mülkiyyət növləri üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı 75632 vahid, 2013-cü ilin əvvəlinə 78966 vahid, 2014-cü ilin əvvəlinə isə 86010 vahid olmuşdur.

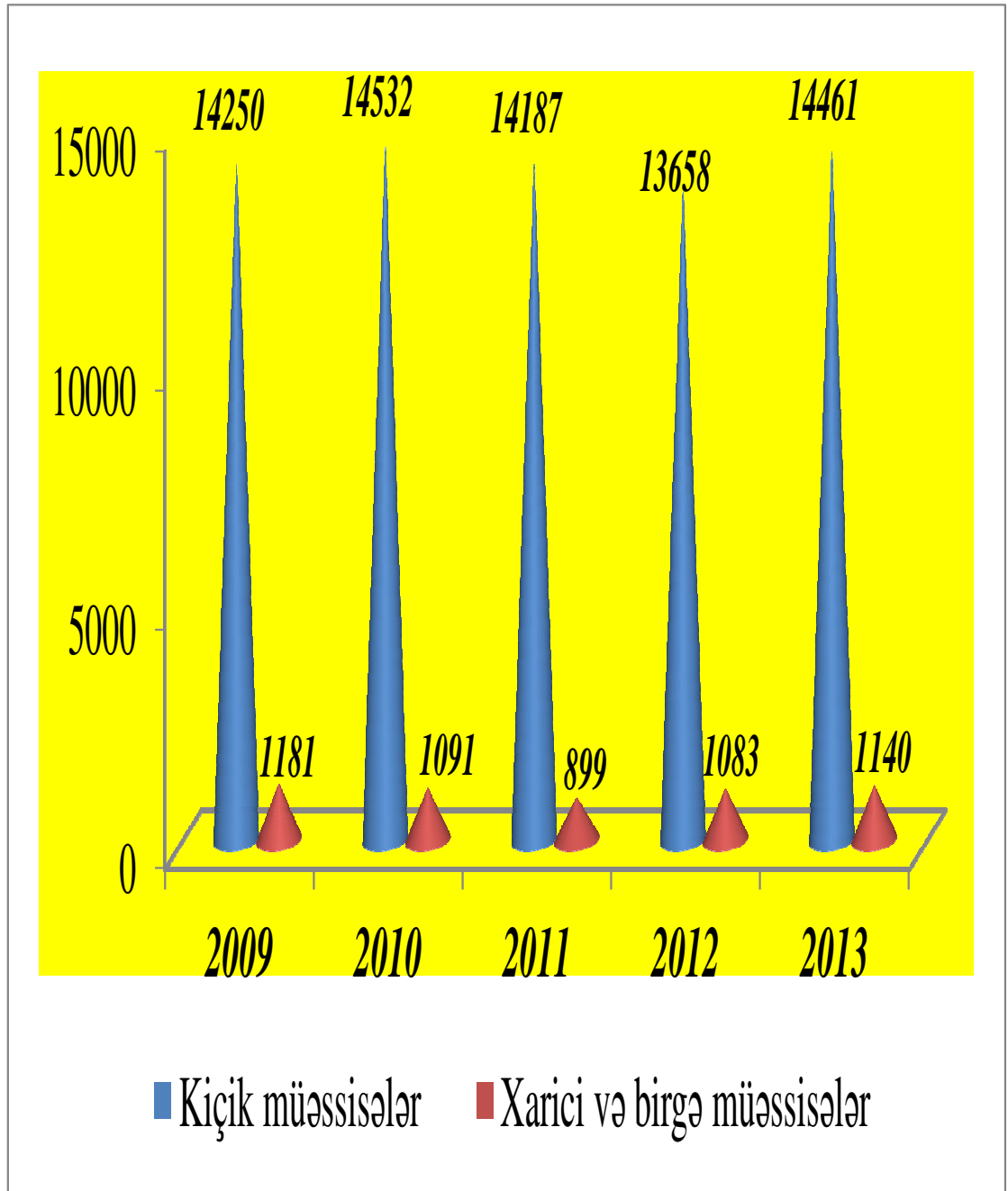
Ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yaradılan əlverişli şərait bu sektorun, o cümlədən kiçik, xarici və birgə müəssisələrin fəaliyyət miqyasının genişlənməsinə öz müsbət təsirini təsirini göstərmişdir. 1 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi 2009-cu ildə ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayı 14250, xarici və birgə müəssisələrin sayı isə 1181 vahid olmuşdur. 2009-cü ilə nisbətən 2013-cü ildə kiçik müəssisələrin sayı 1.2% artaraq 14461 vahid, xarici və birgə müəssisələrin sayı isə əksinə 3.5% azalaraq 1140 vahid olmuşdur.

Cədvəl 2.1.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı
strukturlarının fəaliyyəti

İllər	Kiçik müəssisələr	Xarici və birgə müəssisələr
2009	14250	1181
2010	14532	1091
2011	14187	899
2012	13658	1083
2013	14461	1140

2009-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən kiçik, xarici və birgə müəssisələrin sayının dinamikasında müşahidə edilən meylli 1 saylı qrafik daha əyani göstərir (Şək.2.1.).

Şək.2.1. 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik, xarici və birgə müəssisələrin sayı, vahid

Onu da qeyd edək ki, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə xarici və birgə müəssisələrin sayı artmışdır və bu artım 5.3% təşkil etmişdir. Araşdırmadan görüldüyü kimi son dövrlərdə kiçik, xarici və birgə müəssisələrinin sayı artmışdır

ki, bu da ölkənin bir çox sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Kiçik müəssisələrin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərdən olan əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kiçik müəssisələrin sayıdır ki, bu göstərici ölkədə 2009-cu ildə 1.6, 2013-cü ildə isə 1.6 olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasında bu göstərici 5.8, Belarusyada 3.8, Ukraynada 4, Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində isə 20 vahiddən çox təşkil edir. Onu da qeyd edək rəsmi statistikada yalnız rəsmi qeydiyyatdan keçmiş kiçik müəssisələrin sayı haqqında məlumatlar verildiyindən faktiki fəal olanların sayını onlarla müqayisə etmək mümkün deyildir. Kiçik müəssisələrə tipik olan xarakterik xüsusiyyət onların qeyri-sabitliyidir. Bunun əsas səbəbi maliyyə və kadr resursları ilə bağlı olan əlverişsiz təsərrüfatçılıq şəraitidir. ABŞ-n kiçik biznes administrasiyasının məlumatlarına görə yeni yaradılmış müəssisələrin 23.7%-i öz fəaliyyətinin birinci iki ili, 51.7%-i dörd, 62.7%-i isə altı ilində müfəvvəqiyyətsizliyə uğrayır. Bu zaman uğursuzluğun 48%-i kapitalın, 23%-i biznesnebin peşəkar biliyinin çatışmazlığı ilə bağlıdır.

2009-2013-cü illərdə həm kiçik, həm də xarici və birgə müəssisələr ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamış və onların fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasında müsbət meyl müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrdə orta aylıq əmək haqqı 60%, məhsulun (işlərin, xidmətləri) həcmi isə 2.5 dəfə artmışdır. 2009-cu ildə ölkənin məşğul əhalisinin 100 min nəfəri, 2010-cu ildə 93.2 min nəfəri, 2011-ci ildə 90.2 min nəfəri, 2012-ci ildə 95.5 min nəfəri, 2013-cü ildə isə 109 min nəfəri kiçik müəssisələrdə çalışmışdır. Bu da 2009-cu ildə ölkədə məşğul əhalinin 2.2%, 2013-cü ildə isə 2.4%-ə bərabərdir.

Bu dövrdə kiçik müəssisələrdə çalışanların əmək haqqısında davamlı artım olmuşdur. Belə ki, bu müəssisələrdə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 2009-cu ildə 189.7 manat, 2011-ci ildə 222.2 manat, 2013-cü ildə isə 303.5 manat olmuşdur. Yəni 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə bu müəssisələrdə işçilərə verilən orta aylıq əmək haqqının həcmi 60%, 2012-ci illə müqayisədə isə 15.3% artmışdır. 2009-cu ildə

ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrdə çalışanlara hesablanan orta aylıq əmək haqqı ölkə üzrə hesablanan orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin 63.7%-ə, 2011-ci ildə 61%-ə, 2012-ci ildə 66.1%-ə, 2013-cü ildə isə 71.4%-ə bərabər olmuşdur.

Cədvəl 2.2

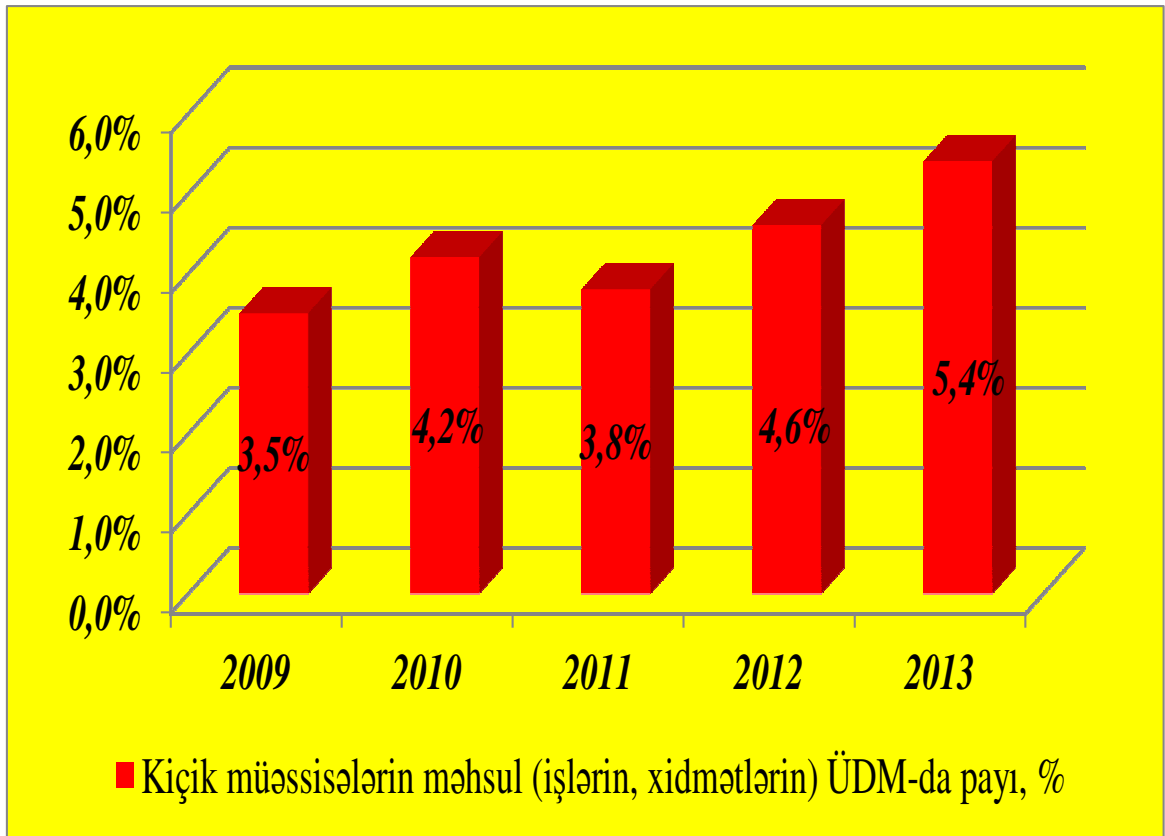
2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik, xarici və birgə müəssisələrin fəaliyyətini xarakterizə edən bəzi göstəricilər

İllər	Kiçik müəssisələr			Xarici və birgə müəssisələr		
	İşçilərin sayı, min nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, manat	Məhsulu (işlərin, xidmətlərin) həcmi, mln. manat	İşçilərin sayı, min nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, manat	Məhsulu (işlərin, xidmətlərin) həcmi, mln. manat
2009	100.1	189.7	1261.4	59.4	941.7	19637.6
2010	93.2	207.0	1776.9	56.0	1008.0	24011.9
2011	90.2	222.2	1966.3	64.0	1117.2	29651.2
2012	95.5	263.3	2404.4	76.7	1241.0	29439.5
2013	109.0	303.5	3139.8	85.0	1304.0	30065.5

Təhlil edilən dövrdə kiçik müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun həcmində də artan xətt üzrə inkişaf müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə kiçik müəssisələr tərəfindən istehsal edilən məhsulun (işin, xidmətin) həcmi 1261.5 mln. manat olmuşdursa, artıq 2012-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi 2404.4 mln. manata, 2013-cü ildə isə 3139.8 mln. manata yüksəlmişdir. 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə kiçik müəssisələr tərəfindən istehsal edilmiş məhsulun həcmi mütləq ifadədə 1878.4 mln. manat, nisbi ifadədə isə 2.5 dəfə artmışdır. 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə bu artım müvafiq olaraq 735.4 mln. manat və 30.6 % təşkil etmişdir.

2009-cu ildə kiçik müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun həcmnin ölkənin ÜDM-da payı 3.5%, 2010-cu ildə 4.2%, 2011-ci ildə 3.8%, 2012-ci ildə 4.6%, 2013-cü ildə isə 5.4% təşkil etmişdir. Bunu sütunlu qrafik daha əyani göstərir (Şək.2.2.).

2010-2013-cü illərdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik müəssisələrin sayının iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə bölgüsündə də müəyyən meyllər müşahidə olunur. Belə ki, 2010-cu ildə fəaliyyət göstərən 14532 vahid kiçik müəssisənin 6302 vahidi ticarət;məqliyyat vasitələrinin təmiri (43.4%), 1973 vahidi (13.6%) sənayenin, 1335 vahidi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq (9.2), 974 vahidi tikintidə (6.7%) sahələrinin payına düşmüşdür. Bu dörd sahə ümumilikdə kiçik müəssisələrin sayının 72.9%-ni əhatə etmişdir. 2013-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 44.3%, 12.5%, 11.5% və 7.0% təşkil etmişdir. Bu dörd sahə ümumilikdə kiçik müəssisələrin sayının 75.3% - ni əhatə etmişdir. Göründüyü kimi müqayisə edilən dövrdə sənaye sahəsi istisna olmaqla digər üç sahədə kiçik müəssisələrin payı artmışdır.

Şəkil 2.2. 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin məhsulunun (işlərinin, xidmətlərinin) ÜDM-da xüsusi çəkisi, %

Kiçik müəssisələrin fəaliyyətini xarakterizə edən bəzi göstəricilərin təhlili onların ölkənin sosial - iqtisadi inkişafında müəyyən rola malik olduğunu göstərir. Amma kiçik müəssisələrin ölkənin ümumi daxili məhsulunda payının 5% və onlarda

işləyənlərin sayının məşğul əhalinin 2.4%-ni təşkil etməsi bu sektorun potensial imkanlarından az istifadə edildiyini deməyə əsas verir.

Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında bir sıra problemlərin (məşğulluğun təmin edilməsi, innovasiya fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsi, daha mütərəqqi texnologiyaların və idarəetmə formalarının tətbiqi və s.) həll edilməsində xarici və birgə müəssisələr mühüm rol oynamışdır. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə əgər 2009-cu ildə xarici və birgə müəssisələrdə ölkənin məşğul əhalisinin 59.4 min nəfəri çalışırdısa, 2011-ci ildə təxminən 64 min nəfəri, 2012-ci ildə 76.7 min nəfəri, 2013-cü ildə isə 85 min nəfəri çalışmışdır. 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə xarici və birgə müəssisələrdə işləyənlərin sayı 43.1%, 2012-ci illə müqayisədə isə 10.8% artmışdır. Xarici və birgə müəssisələrdə çalışanların orta aylıq əmək haqqı ölkə səviyyəsində xeyli yüksək olmuşdur. Belə ki, əgər 2009-cu ildə bu müəssisələrdə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 941.7 manat (ölkənin orta aylıq əmək haqqı səviyyəsindən təxminən 3.2 dəfə çox) olmuşdursa, 2013-cü ildə bu göstərici 1304.0 manat (ölkənin orta aylıq əmək haqqı səviyyəsindən təxminən 3.1 dəfə çox) təşkil etmişdir, yəni 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə 38.5% artmışdır (9).

Araşdırılan dövrdə xarici və birgə müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun həcmi dinamikasında da nəzərəcarpacaq artım olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə bu müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun həcmi 19.6 mlrd. manat, 2011-ci ildə 29.7 mlrd. manat, 2013-cü ildə isə 30.1 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2009-cu ildə xarici və birgə müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun (işlərin, xidmətlərin) ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 55.1%, 2010-cu ildə 56.6%, 2011-ci ildə 57%, 2012-ci ildə 54.4%, 2013-cü ildə isə 52.2% təşkil etmişdir. Araşdırmadan göründüyü kimi bu dövrdə kiçik müəssisələrlə müqayisədə xarici və birgə müəssisələr ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əvvəlki paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarına (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 18 dekabr tarixli 192 - sayılı qərarı) görə illik dövriyyə meyarı əsasında hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul

olan fiziki şəxslər də kiçik sahibkarlıq kateqoriyasına aid edilir. Statistikanın məlumatların təhlili ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasının, xüsusilə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının, onların yaratdığı iş yerlərinin sayının, əlavə dəyərinin, mənfəətinin həcmnin və s. davamlı olaraq artdığını göstərir. Belə ki, ötən dövr ərzində ümumi daxili məhsul 3.2 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1.5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhəlinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 5.5 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1.2 milyondan çox yeni iş yeri, 55.6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5%-ə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5.3 %-ə enmişdir.

2009-2013-cü illərdə ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər 3 saylı cədvəldə verilmişdir. Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı davamlı olaraq artmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 205 min vahid olmuşdursa, 2012-ci ildə 248.3, 2013-cü ildə isə 260.6 min vahid olmuşdur. 2009-cu illə müqayisədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 27%, 2012-ci illə müqayisədə isə 5% artmışdır.(21,22)

Cədvəl 2.3.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı (iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ilin sonuna)	205028	207120	223547	248292	260563
Yaradılmış əlavə dəyər, milyon manat	844.8	1 120,0	1 227,0	1 346,5	1620.0
Ümumi mənfəət, milyon manat	65.8	78,3	85,3	122,8	165.4
İşçilərin orta illik sayı, min nəfər	105.9	93,2	90,2	95,5	109.0
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	195.2	207,0	222,2	263,3	303.5

Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	289.3	276,3	737,6	531,6	486.3
---	-------	-------	-------	-------	-------

2009-cü ildə fiziki şəxslərin (fərdi sahibkarların) sayı 186.8 min nəfər, 2013-cü ildə isə 246.1 min nəfər təşkil etmişdir. Bu da kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının müvafiq olaraq 91.2% və 94.3% təşkil edir.

2010-cu ildə ölkənin ümumi əlavə dəyərinin təxminən 1.1 mlrd. manatı, yəni 2.8%-i kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdürsə, 2013-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1.6 mlrd. manat və 3% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə kiçik təsərrüfat subyektlərinin ümumi əlavə dəyərinin 5.4%-i qeyri-neft sektoru hesabına əldə edilmişdir. Bu ildə ümumi mənfəətin 3.5%-i, işçilərin sayının 8.1%-i, əsas kapitala investisiyaların 3.8%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür.

Araşdırılan dövrdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərin, o cümlədən ümumi mənfəətdə, həmin sektorda məşğul olanların sayında, orta aylıq əmək haqqı, əsas kapitala yönəldilən investisiyanın həcmində artım meylləri müşahidə edilir. 2010-cu ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərində məşğul olanların orta aylıq nominal əmək haqqı 207.0 manat (ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin 62.4%-i təşkil etmişdir), 2013-cü ildə isə 303.5 manat (ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqı səviyyəsinin 71.4%-i təşkil etmişdir) olmuşdur.

Bu dövrdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məhsul buraxılışı da artmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə kiçik təsərrüfat subyektlərinin məhsul buraxılığının həcmi təxminən 3.8 mlrd. manat, 2011-ci ildə 4.2 mlrd. manat, 2013-cü ildə isə 6.1 mlrd. manat olmuşdur. Bu da ölkənin ümumi daxili məhsulunun olduqca az bir hissəsini, yəni 10.6% -i təşkil edir. 2013-cü ildə kiçik sahibkarlıq subyektləri ölkənin əlavə dəyərinin 3%-i, ümumi mənfəətinin 0.6%-i vermişdir. Bu sektorda məşğul olanlar məşğul əhəlinin 8.1%-ə bərabər olmuşdur. 2013-cü ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ümumi məhsul buraxılışının həcmi 6072.6 mln. manat (3032.7 mlrd. manatı (49.9%) fərdi sahibkarların payına düşür) olmuşdur ki, bunun da 505.6 mln. manatı (8.3%) sənayenin, 1422.9 mln.manatı tikintinin (23.4%), 1985.8 mln. manatı ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri (32.7%), 684.7 mln. manatı

nəqliyyat və anbar təsərrüfatının (11.3%), 465.0. mln. manatı (7.7%) turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşənin payına düşmüşdür. Hesablamanın nəticələrindən görüldüyü kimi 2013-cü ildə ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin ümumi məhsul buraxılışının 83.4%-i iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 5 sahənin payına düşür. 2013-cü ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məhsul buraxılışı ölkənin ümumi daxili məhsulunun təxminən 10.3%-ə bərabərdir.

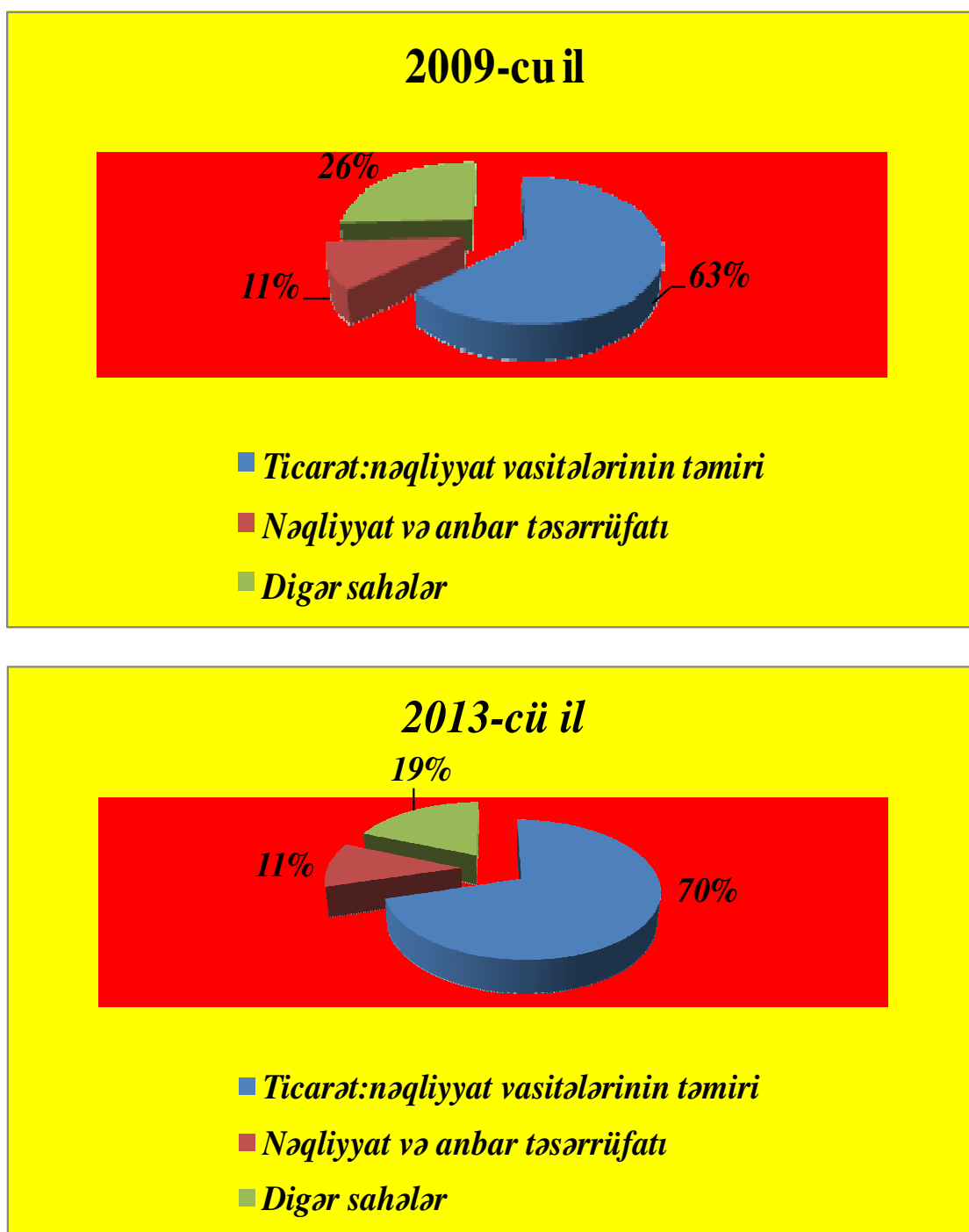
Ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsində, sağlam rəqabət mühitinin və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında, regional differensiasianın aradan qaldırılmasında və s. kiçik biznesin potensialından müəyyən dərəcədə istifadə olunsada, iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə formalaşan mövcud vəziyyət iki fəaliyyət növü istisna olmaqla digər fəaliyyət növlərinin zəif inkişaf etdiyini və kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün cəlbedici olmadığını göstərir (cədvəl 2.4.).

Cədvəl 2.4.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü, %

	2009	2010	2011	2012	2013
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə-cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
o cümlədən:					
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2.0	1.9	1.7	1.6	1.5
Sənaye	2.3	2.2	2.0	1.7	2.0
Tikinti	1.1	0.7	0.7	0.7	0.8
Ticarət:nəqliyyat vasitələrinin təmiri	64.2	64.6	70.2	71.7	70.5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	10.7	10.7	10.1	10.1	10.7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	5.0	6.5	3.5	3.4	3.6
İnformasiya və rabitə	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2.0	0.4	0.4	0.4	0.4
Təhsil	-	0.1	0.1	0.1	0.1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	-	0.1	0.1	0.1	0.1
Digər sahələr	11.6	12.7	11.1	10.1	10.6

2009 və 2013-cü illərdə ölkədə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının bölgüsündəki meyli 3 saylı sektorlu qrafik daha əyani göstərir (şək. 2.3.).

Şəkil. 2.3. 2009 və 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının bölgüsü, %

2009-cu ildə ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmirində çalışan kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 131.7 min vahid olmuşdur ki, bu da bütün kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayını 64.2%-dir. 2013-cü ildə bu sahədə məşğul olan kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı artaraq 182.7 min nəfər olmuşdur (70.5%) . Kiçik biznes subyektləri üçün cəlbəedici olan digər iqtisadi fəaliyyət növü nəqliyyat və anbar təsərrüfatı olmuşdur. Müqayisə edilən dövrlərdə bu sahənin payı 10.7% yəşkil etmişdir. Göründüyü kimi ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin 2009-cu ildə 74.9%-i, 2013-cü ildə isə 81.2%-i iqtisadi fəaliyyətin iki sahəsində ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və nəqliyyat və anbar təsərrüfatında cəmləşmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyatın sahələri üzrə kiçik təsərrüfat subyektlərinin əlverişli bölgüsünə nail olunması (xüsusilə sənayenin emal sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının artması) ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalı inkişafını təmin edən mühüm amildir.

Ölkə iqtisadiyyatının imüasir inkişaf strategiyası regionların sənaye potensialının artırılması, yeni regional mərkəzlərin, prioritet sahələr üzrə ərazi-istehsal klasterlərinin yaradılması, regionların innovasiya modelinə uyğun inkişaf etdirilməsi və s. baxımından kiçik sahibkarlığın regional inkişafını və onların məkanca əlverişli diversifikasiyasını prioritet vəzifəyə çevirmişdir. Məlumdur ki, ölkənin regionları müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitə (əhəlinin demoqrafik quruluşu, təhsil səviyyəsi, sənayenin inkişafı, sahibkarlıq potensialı və s.) malikdir və ona görə də bütün ərazilərdə sahibkarlıq fəallığı eyni ola bilməz. Lakin buna baxmayaraq regional müstəvidə kiçik biznesin inkişafı ölkənin müəyyənləşdirilmiş inkişaf strategiyasının məqsəd və vəzifələrin cavab verməlidir. Kiçik sahibkarlığın inkişafı regionun sosial-iqtisadi pötensialının həyata keçirilməsinin mühüm amillərindən biridir.

5 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi kiçik sahibkarlıq subyektləri dah çox ölkənin bir neçə regionunda cəmləşmişdir. Belə ki, 2009-cu ildə ölkə üzrə ümumilikdə fəaliyyət göstərən kiçik biznes subyektlərinin sayı 205028 vahid olmuşdur və bunun 78603 vahidi, yəni 38.3%-i Bakı şəhərinin, 35613 vahidi, yəni 17.3%-i

Aran iqtisadi rayonunun, 25454 vahidi, yəni 12.4%-i Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuun, payına düşmüşdür (20).

Cədvəl 2.5.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının bölgüsü

	2009	2010	2011	2012	2013
Ölkə üzrə cəmi	205028	207120	223547	248288	260563
o cümlədən:					
Bakı şəhəri	78603	76293	79817	88737	93048
%	38.3	36.8	35.7	35.7	35.7
Abşeron iqtisadi rayonu	15762	16329	18132	19465	16219
%	7.7	7.9	8.1	7.8	6.2
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	25454	25648	27467	30653	33048
%	12.4	12.4	12.3	12.3	12.7
Şəki –Zaqatala iqtisadi rayonu	11657	12158	13489	14993	16592
%	5.4	5.9	6.0	6.0	6.4
Lənkəran iqtisadi rayonu	12279	12717	15076	16894	18373
%	6.0	6.1	6.7	6.8	7.1
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	9637	10177	10837	12022	13306
%	4.7	4.9	4.8	4.8	5.1
Aran iqtisadi rayonu	35613	37602	41169	44869	47549
%	17.3	18.2	18.4	18.1	18.2
Yuxarı-Qarabag iqtisadi rayonu	2199	2185	2514	4183	4938
%	1.1	1.1	1.1	1.7	1.9
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	235	56	48	73	70
%	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	4618	5085	5552	6316	7051
%	2.3	2.5	2.5	2.5	2.7
Naxçıvan iqtisadi rayonu	8971	8870	9446	10083	10369
%	4.4	4.3	4.2	4.1	4.0

2013-cü ildə bu bölgü müvafiq olaraq 35.7%, 12.7% və 18.2% olmuşdur. Göründüyü kimi müqayisə edilən dövrdə kiçik sahibkarlığın payı Bakı şəhərində

azalmış, digər iqtisadi rayonlarda isə az da olsa artmışdır. 2009-cu ildə kiçik sahibkarlığın 68%-i, 2013-cü ildə isə 66.6%-i bu üç iqtisadi rayonda çəmləşmişdir.

Kiçik sahibkarlığın inkişafını xarakterizə edən ümumiləşdici göstərici olan ölkənin regionları üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2009-cu ildə 23 vahid idisə, 2013-cü ildə bu 27 vahid olmuşdur. Lakin bir sıra regionlarda bu göstərici ölkə üzrə ümumi səviyyədən yüksək olmuşdur. Belə ki, Bakı şəhərində bu göstərici 42 vahid, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 28, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 27, Aran və quba-xacmaz iqtisadi rayonlarında eyni, yəni 25 vahid olmuşdur.

Rəsmi stasiyanın məlumatlarının təhlili ölkənin regionaları üzrə kiçik sahibkarlığın inkişafının əlverişli quruluşunun formalaşmadığını göstərir. Əlbəttə ki bu da ölkənin strateji inkişaf hədəflərinin tələblərinə cavab vermir və bir sıra problemlər yaradır. Birincisi, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin regionlar üzrə qeyri-bərabər bölgüsü regional iqtisadiyyatın fəaliyyətini davamlılığınə və sabitliyinə mənfi təsir göstərir, ikincisi, iqtisadiyyatın diversifikasiyalı inkişaf tempini aşağı salır, üçüncüsü, regionun innovasiya potensialının yüksəldilməsinə və bu istiqamətdə inkişafınə mane olur, dördüncüsü, kiçik sahibkarlıq özünün potensial imkanlarını (innovasiya yönümlülük, sosisl sabitlik, işgüzar fəallıq və s.) və obyektiv funksiyalarını yerinə yetirə bilmir.

Ümumiyyətlə, ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişaf vəziyyətinin və dinamikasının araşdırılması ona aşağıdakı meyllərin xarakterik olduğunu göstərir:

- son 5 ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı davamlı olaraq artmışdır,
- təşkilati-hüquqi formasına görə kiçik sahibkarlığın quruluşunda hüquqi şəxs yaratmadan kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların payı yüksəkdir. 2009-cu ildə 8.1%, hüquqi şəxsli kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payı 2013-cü ildə 5.5% təşkil etmişdir,
- araşdırılan dövrdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məsul buraxılışının həcmi davamlı olaraq artmışdır. 2013-cü ildə bu sektorun məhsul buraxılışı ölkənin ümumi daxili məhsulunun 10.5%-ə bərabər olmuşdur,

- iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmış bölgüsü ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından əlverişli deyildir. 2009-cu ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin 74.9%-i, 2013-cü ildə isə 81.2%-i iqtisadi fəaliyyətin iki sahəsində ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və nəqliyyat və anbar təsərrüfatında cəmləşmişdir,

-Ölkənin regionları üzrə kiçik sahibkarlığın inkişafı nəzərə çarpacaq dərəcədə qeyri-bərabərdir. Bu da bazar iqtisadiyyatının səmərəli quruluşunun formalaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, onun innovasiya yönümlüyünün gücləndirilməsi, regional inkişafın sürətləndirilməsi və s. baxımından mövcud regional potensialdan zəif istifadə edilməsinə göstərir. Araşdırma bəzi regionalarda kiçik biznesin yaradılması və uğurla inkişafının bağlıca amillərinin sənayenin inkişaf səviyyəsi və əhalinin təhsili ilə bağlı olduğunu deməyə əsas verir,

-son 5 ildə kiçik sahibkarlığın regionlar üzrə payı nəzərə çarpacaq zəif tempə artmışdır və s.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznes özündə böyük potensial formalaşdırmışdır. Başqa sözlə desək, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının müasir səviyyəsi bazar iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olsada, onlar hələ öz potensial imkanlarından tam yararlanmamışdır. Bununla yanaşı onun sahəvi quruluşu da səmərəli deyildir. Ona görə də perspektivdə ölkənin institusional əsaslarının daha əlverişli şəkildə formalaşdırılmasına nail olmaq üçün fəaliyyət növləri üzrə sahibkarlığın, xüsusilə kiçik biznesin diversifikasiyalı inkişafına xüsusi fikir verilməsi məqsədəuyğundur.

§2.2. Sosial - iqtisadi inkişafın əsas ümümləşdirici göstəricilərinin dinamikasının və quruluşunu statistik təhlili

Statistika təcrübəsində Ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin ümumi aspektlərini səciyyələndirərkən bir sıra makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir. Ölkənin statistika xidmətində Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi sosial-iqtisadi inkişafın nəticələrini və ən mühüm tərəflərini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilərin hesablanmasına şərait yaratmışdır.

Milli Hesablar Sisteminin mühüm göstəriciləri Ümumi Daxili Məhsul və Ümumi Milli Gəlirdir. Bu iki ölkənin sosial-iqtisadi həyatının inkişafının ümumi meylini, xarakterini aşkar etməyə və izləməyə imkan verir. Ümumi Daxili məhsul konkret vaxt dövründə ölkə rezidentlərinin istehsal etdiyi məhsulun və göstərdiyi xidmətlərin bazar qiymətlərində dəyərini əks etdirir. Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin son nəticəsini səciyyələndirən bu göstərici ölkənin iqtisadi potensialını və iqtisadi artım tempini səciyyələndirmək üçün tətbiq edilir. Ümumi Daxili Məhsul göstəricisi iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif tərəflərini (məsələn, büdcə kəsirini ümumi daxili məhsulla müqayisəsi əsasında fiskal siyasət, istehsalda enerji resurslarının istehlakının həcmi ilə ümumi daxili məhsulun həcmində müqayisəsi əsasında enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyi və s.) statistik təhlil etmək üçün istifadə edilir.

Bunlarla yanaşı Ümumi Daxili Məhsul göstəricisinin vasitəsilə ölkənin iqtisadi potensialının artırılması imkanları və sosial siyasətin müəyyən aspektləri statistik təhlil edilir.

Ümumi Daxili Məhsul əsas kapitalın istehlakını da nəzərə alır. Ona görə də o, ümumi göstəricidir. Əgər onu kənarlaşdırsaq onda xalis daxili məhsulu göstəricisini alırıq. Onu da qeyd edək ki, təcrübədə əsas kapitalın istehlakının hesablanması xeyli çətin olduğundan, əsasən üstünlük ümumi göstəriciyə verilir.

Ümumi daxili məhsul ölkə daxilində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət nəticələrini əks etdirir. Ümumi Milli Gəlir ölkənin rezidentlərinin əldə etdiyi ilkin gəlirlərin məbləğinin cəmidir. Bu göstərici ümumi daxili məhsuldan həm məzmununa, həm də kəmiyyətinə görə fərqlənir.

Məzmunu baxımından ümumi daxili məhsul mal və xidmətlərin son axınıdır, milli gəlir isə ölkə rezidentlərinin ümumi daxili məhsulun istehsalında və yerdə qalan ölkənin ümumi daxili məhsulunda iştirakından əldə etdiyi ilkin gəlirlərin axınıdır.

Kəmiyyət baxımından milli gəlir ümumi daxili məhsuldan xaricdən əldə edilən «ilkin gəlirlərin saldosu» göstəricisinin kəmiyyəti qədər fərqlənir. Ümu-

miyyətlə, ümumi milli gəlirin və xalis milli gəlirin hesablanması alqoritmi aşağıdakı kimidir.

Ümumi daxili məhsul= ümumi daxili məhsul + xaricdən daxil olan ilkin gəlirlərin saldosu,

Xalis daxili məhsul = xalis daxili məhsul + xaricdən daxil olan ilkin gəlirlərin saldosu.

Ümumi milli gəliri iqtisadiyyatın bütün sektorlarında ilkin gəlirlərin bölgüsü hesabanda qeyd olunan ilkin gəlirlərin saldosunu cəmləməklə də hesablamaq olar.

Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında aparılan köklü bazar islahatları həm Ümumi Daxili Məhsulun ümumi həcmində, həm də onun xarakterində mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır (Cədvəl 2.6)

Cədvəl 2.6

2005 -2013 – cü illərdə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Daxili Məhsulun həcmi

İllər	Cəmi		Əhalinin hər nəfərinə düşən	
	mln. manat	mln. dollar	manat	dollar
2005	12522	13238	1494.3	1579.8
2009	35601.5	44297.0	4033.2	5018.2
2010	42465.0	52909.3	4753.0	5922.0
2011	52082.0	65951.6	5752.9	7285.0
2012	54743.7	69683.9	5966.1	7594.3
2013	57708.2	73560.5	6207.3	7912.5

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2005 - 2013 - cü illərdə ölkənin sosial - iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən ümumi daxili məhsulun dinamikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2005 - ci ildə ölkənin ümumi daxili məhsulunun həcmi 12522.5 mln. manat olmuşdursa, 2009-cü ildə bu göstəricinin səviyyəsi 35601.5 mln. manat, 2010 – cı ildə 42465.0 mln manat, 2012-ci ildə 54743.7 mln. manat, 2013-cü ildə isə 57708.2 mln. manat təşkil

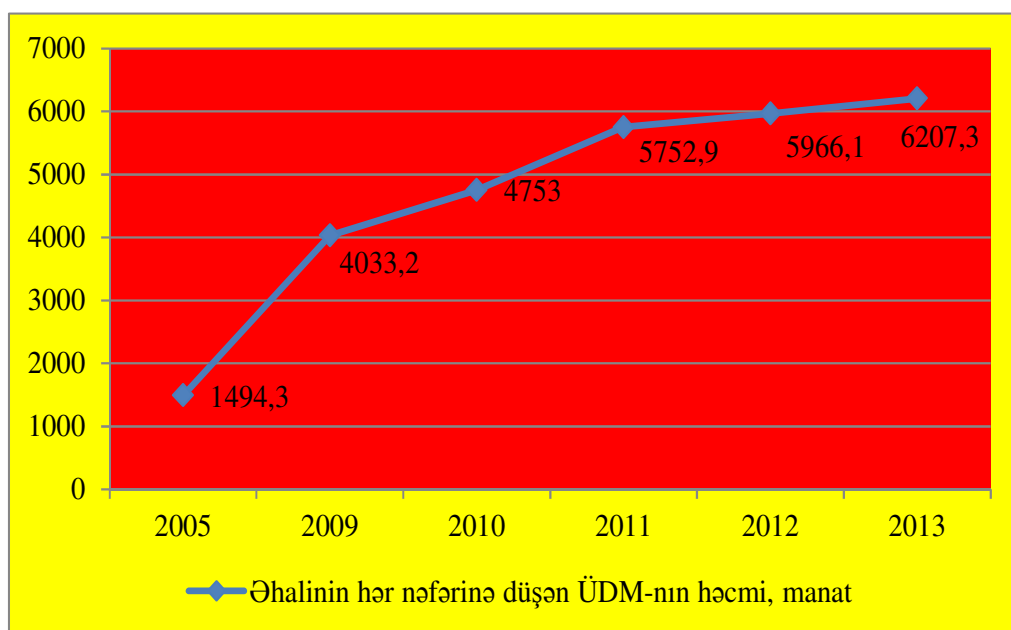
etmişdir. 2005-ci ilə nisbətən 2013 -cü ildə Ümumi Daxili Məhsulun həcmi mütləq ifadə də 45185.7 mln. manat, yəni 4.5 dəfə, 2012- ci illə müqayisədə isə 2964.5 mln. manat, yəni 5.4% artmışdır.

Təhlil edilən dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmnin dinamikasında da artım istiqamətində ciddi müsbət meyllər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 1494.3 manat, 2009 - cu ildə 4033.2 manat, 2010 - cü ildə 4753.0 manat, 2012 -ci ildə 5966.1 manat, 2013-cü ildə bütün dövrlərdən daha çox, yəni 6207.3 manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2005 - ci ilə nisbətən 2013- cü ildə 4.2 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə isə 4% artmışdır. 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi mütləq ifadədə 1088.1 manat, yəni 32.5% artmışdır. Dünya Bankının hesablamalarına görə ölkəmiz bu göstəricinin səviyyəsinə üzrə dünya ölkələri sırasında 68-ci yeri tutur. Bu dinamik inkişafı 1 sayılı xətti qrafik daha əyani şəkildə göstərir (Şəkil 2.4.).

Bu qısa araşdırmadan görünür ki, ölkənin iqtisadi həyatının bütün sahələrində aparılan islahatlar iqtisadi inkişafa dinamizm vermiş və Ümumi Daxili Məhsulun həcmi və səviyyəsi artmışdır. Bu, perspektivdə ölkənin iqtisadi potensialın reallaşdırılması imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə artırır.

Təhlil edilən dövrdə ölkənin Ümumi Milli Gəlirinin tərkibində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdir (Cədvəl 2.7). Rəsmi statistikanın məlumatları istehsal amillərinə uyğun ümumi əlavə edilmiş dəyərin bölgüsünü səciyyələndirən ilkin gəlirlərin qalığı göstəricisinin 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 4.7 dəfə, 2011-cı ilə nisbətən 2013-ci ildə isə 6.1% artdığını göstərir.

Milli Hesablar Sisteminin metodologiyasına əsasən ilkin gəlirlərə istehsal-iqtisadi fəaliyyətdə birbaşa və dolayısı ilə iştirakdandan əldə edilən gəlirlər aid edilir. Buraya əmək haqqı, mənfəət, istehsala vergilər, mülkiyyətdən gəlirlər (faizlər, dividendlər, renta və s.) daxildir.

Şək. 2.4. 2005-2013 - cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmninə dinamikası, manat.

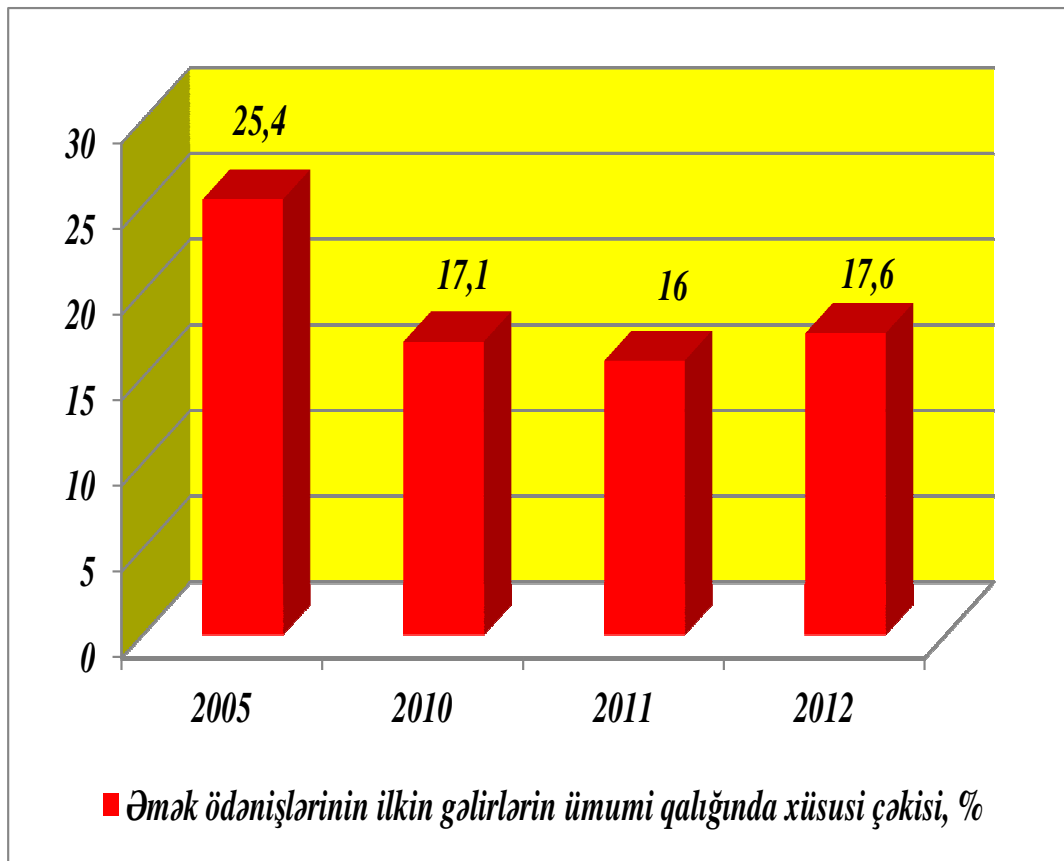
Cədvəl 2.7

2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Milli Gəlirin tərkibi, mln. manat

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012
İşçilərin əmək haqqı	2820.5	6820.4	7761.0	8961.2
İstehsala və idxala vergilər	1071.2	3198.2	3460.0	3930.0
Ümumi mənfəət	8658.4	32576.4	40988.0	42011.3
Bazar qiymətlərində ÜDM	12522.5	42465.0	52082.0	54743.7
Qalan dünyadan alınmış əmək haqqı	254.3	298.0	370.6	405.4
Qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı	-106.2	-91.1	-111.6	-141.7
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	65.1	484.0	708.8	752.3
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	-1641.5	-3233.7	4530.7	-4115.0
İlkin gəlirlərin qalığı	11094.2	39922.2	48519.1	51644.7
Əsas fondların istehlakı	1244.3	2299.1	2406.7	2566.2
Xalis Milli Gəlir	9849.9	37623.1	46112.4	49078.5
Alınmış cari transfərtlər	1156.2	1620.3	1931.8	1979.6
Verilmiş cari transfərtlər	-134.6	-731.4	-971.4	-1573.6
Sərəncamda qalan xalis gəlir	10871.5	38512.0	47072.8	49484.5

2000-ci ilə nisbətən 2007-ci ildə istehsala və idxala vergilər 6.1 dəfə, 2006-cı ilə müqayisədə isə 73.7% artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə istehsala və idxala vergilər ilkin gəlirlərin müvafiq olaraq 10.1% və 8.7%-ə bərabər olmuşdur.

2005-2012-ci illərdə işçilərə verilən əmək haqqının həcmi ildə orta hesabla 7.5% artmışdır. Silsiləvi qaydada bu göstəricinin dəyişməsi müxtəlif olmuşdur. Belə ki, 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə ölkə səviyyəsində işçilərə verilən əmək haqqının həcmi 19.3%, 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə 14.7%, 2011-ci illə müqayisədə isə 2012-ci isə 15.4% artmışdır. 2005-ci ildə işçilərə verilən əmək haqqı ilkin gəlirlərin 25.4%-i, 2012-ci ildə isə 17.6%-ni təşkil etmişdir. Deməli, müqayisə edilən dövrdə işçilərə verilən əmək haqqının ilkin gəlirdə payı azalmışdır. Bu azalma 7.8 bənd təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, ölkə səviyyəsində əmək ödənişlərinin ilkin gəlirlərin ümumi qalığında payının dinamikasında müşahidə edilən meyli 3 sayılı sütunlu qrafik daha əyani göstərir (Şəkil 2.5.).

Şəkil. 2.5. 2005-2012-ci illərə əmək ödənişlərinin ilkin gəlirlərin ümumi qalığında xüsusi çəkisi, %

7sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2005-ci ildə qalan dünyadan alınmış əmək haqqının məbləği 254.3 mln. manat, qalan dünyaya verilmiş əmək haqqının məbləği 106.2 mln. manat, mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin məbləği 65.1 mln. manat, mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin məbləği isə 1641.5 mln. manat olmuşdur. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, müqayisə edilən dövrdə qeyri-rezidentlərin ölkədən əmək haqqı və mülkiyyətdən gəlirlər formasında apardıqları ödənişlərin məbləği rezidentlərimizin gətirdiklərindən çox olduğuna görə ilkin gəlirlərin qalığı ÜDM-un həcmindən az olmuşdur.

Əmək haqqı və mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlərdən fərqli olaraq alınmış cari transfertlərin məbləği verilmiş cari transfertlərin məbləğindən çox olduğuna görə sərəncamda qalan xalis gəlirin məbləği artmışdır. 2005-ıci ildə sərəncamda qalan xalis gəlirin məbləği 1021.6 mln. manat, 2010-cu ildə 888.9 mln. manat, 2011-ci ildə isə 960.4 mln. manat, 2012-ci ildə isə 406.0 manat təşkil etmişdir. 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə sərəncamda qalan gəlirin həcmi 4.6 dəfə, 2011-cı illə müqayisədə isə 5.1% artmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi ümumi daxili məhsul ölkənin sosial - iqtisadi fəaliyyətinin ümumi şəkildə xarakterizə edir. Məlumdur ki, aparılan bazar islahatları iqtisadiyyatın bütün sahələrində öz müsbət nəticəsini vermişdir. Bu da iqtisadiyyat sahələrinin bu makroiqtisadi göstəricinin formalaşmasında həmin sahələrin yeri və rolunu xeyli dəyişmişdir (Cədvəl 2.8).

Bu dövrdə diqqəti cəlb edən əsas meyl ümumi daxili məhsulun formalaşmasında qeyri-dövlət bölməsinin payının artmasıdır. Belə ki, 2005 - ci ildə ümumi daxili məhsulun formalaşmasında özəl bölmənin xüsusi çəkisi 77.8%, 2010 - cu ildə 81.7%, 2011 – ci ildə 82.5%, 2012 - ci ildə 81.5%, 2013-cü ildə isə 82.5%, olmuşdur.

2005 - ci ildə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən olan sənayedə istehsal edilən Ümumi Daxili Məhsulun 84.5%-i, tikintidə 90.4% - i, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda 97.8%-i, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmirində 97.8% - i, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında 62.6% - i, informasiya və rabitədə 80.2% - i,

sosial və sair xidmətlərdə 31.8% - i özəl bölmənin hesabına təmin edilmişdir. 2013-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 87.4%, 84.5%, 99.4%, 99.8%, 77.1%, 76.8% və 51.5% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi təhlil edilən dövrdə iqtisadiyyatın sahələri üzrə Ümumi Daxili Məhsulun istehsalında özəl bölmənin payı xeyli artmışdır.

Cədvəl 2.8

2005-2013 – cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Ümumi Daxili Məhsulunda qeyri-dövlət bölməsinin payı, %

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013
Ümumi daxili Məhsul	77.8	81.7	82.5	81.5	82.5
o cümlədən					
Sənaye	84.5	87.4	88.1	87.3	87.4
Tikinti	90.4	72.0	75.3	76.0	84.5
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	97.8	99.7	99.3	99.4	99.4
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	97.8	99.2	99.7	99.7	99.8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	37.5	75.3	78.1	77.7	77.1
İnformasiya və rabitə	80.2	78.6	76.3	76.6	76.8
Sosial və sair xidmətlər	31.8	47.0	49.4	49.1	51.5

2005 - ci ildə Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində məhsul istehsalının payı 68%, xidmətlərin payı 25%, maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış xidmət haqlarını payı- 0.6%, məhsula və idxala xalis vergilərin xüsusi çəkisi 7.6%, 2012 – ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 64.7%, 29.1%, 0.0% və 6.2%, 2013- cü ildə isə 63.4%, 30.2%, 0.0% və 6.4% təşkil etmişdir. Görünür ki, 2005 - cı ilə nisbətən 2012 - cı ildə məhsula və idxala xalis vergilərin payı azalmış, 2012- ci ilə nisbətən 2013-ci ildə isə artmışdır..

9saylı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, məhsul və xidmətlər hesabının bütün komponentlərinə artım xas olmuşdur. Belə ki, 2005 - ci ildə əsas qiymətlərlə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi təxminən 20.3 mlrd. manat, 2010 – cu ildə 57.8 mlrd. manat, 2012- cı ildə isə 75.7 mlrd manat, 2013-cü ildə isə 81.1 mlrd. manat olmuşdur. 2005 - cı ildə 20.3 mlrd. manatlıq məhsul və

xidmətlərin ümumi buraxılışının təxminən 8.7 mlrd. manatını aralıq istehlak, 11.6 mlrd. manatını ümumi əlavə edilmiş dəyər təşkil etmişdir. 2013-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 81.1 mlrd. manat, 27.0 mlrd. manat və 54.1 mlrd manat təşkil etmişdir. 2005 - ci ildə aralıq istehlakı ümumi buraxılışda xüsusi çəkisi 43.8%, 2010 - cu ildə 31.5%, 2012-ci ildə isə 32.2%, 2013-cü ildə isə 33.3% təşkil etmişdir. Sevindirici haldır ki, 2005- ci illə müqayisədə 2013 - cü ildə aralıq istehlakın payı azalmışdır. Bu da iqtisadiyyatın inkişafında intensiv amillərin aparıcı rol oynamasından xəbər verir.

Cədvəl 2.9

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında “Məhsul və xidmətlər” hesabı, cari qiymətlərlə, mln. manat

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013
Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı	20252.3	57797.5	70361.3	75712.1	81061.5
Aralıq istehlak	8676.3	18209.0	21335.3	24360.4	27043.6
Məhsullara və idxala vergilər	974.1	3006.5	3183.0	3550.8	3874.3
Məhsula subsidiyalar	27.6	130.0	127.0	158.8	184.0
Bazar qiymətlərində ÜDM	12522.5	42465.0	52082.0	54743.7	57708.2
Faktiki son istehlak xərcləri	6579.7	21336.1	24679.7	27370.2	30838.2
Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri	5931.6	18490.2	21370.7	23897.4	26934.6
Əsas fondların ümumi yığımı	5172.9	7714.5	10508.9	12292.8	14179.3
Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi (+,-)	28.3	-45.5	47.0	-75.8	79.1
Məhsul və xidmətlər üzrə xalis	1257.3	14278.2	16846.4	15156.5	12611.6
İxrac	7881.8	23060.5	29388.3	29000.3	28117.7
İdxal	6624.5	8782.3	12541.9	13843.8	15506.1
İstifadə olunmuş ümumi daxili məhsulun cəmi	13038.2	43283.3	52082.0	54743.7	57708.2
Statistik fərq	-515.7	-818.3	0.0	0.0	0.0

2005-ci ildə son istehlak xərcləri ÜDM-un 52.5%-ə bərabər olmuşdursa, 2010-cu ildə 50.1%, 2013-cü ildə isə 53.4% təşkil etmişdir.

Rəsmi statistikanın məlumatlarından görüldüyü kimi 2005-ci ildə əsas fondların ümumi yığımının həcmi 5172.9 mln. manat, 2012-ci ildə 12292.8 mln manat, 2013-cü ildə isə 14179.3 mln manat olmuşdur. Müqayisə edilən illərdə əsas fondların ümumi yığımı müvafiq olaraq 2.7 dəfə və 15.3% artmışdır. 2005-ci ildə əsas fondların ümumi yığımının ÜDM-da xüsusi çəkisi 41.3%, 2012 və 2013-cü illərdə isə müvafiq olaraq 22.5% və 24.6% olmuşdur.

Araşdırılan dövrün 2005-ci ilində başlayaraq məhsul və xidmətlər üzrə xalis ixracın kəmiyyəti müsbət olmuşdur. Bu müsbət kəmiyyət 2005-ci ildə 1257.3 mln. manat, 2013-cü ildə isə 12611.6 mln. manat təşkil etmişdir.

Beləliklə, Milli Hesablar Sisteminin “Məhsul və xidmətlər” hesabının əsas göstəricilərinin təhlili həmin dövrdə ölkə iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyini, istehlakın və həyat səviyyəsinin, iqtisadiyyatın yığım potensialının və maliyyələşdirmə imkanlarının, həmçinin investisiya qoyuluşunun artdığını göstərir.

§2.3. Milli Hesablar Sistemində gəlirlər axınının statistik təhlili

Ölkənin iqtisadi dövriyyəsində gəlirlər mühüm rol oynayır. Ona görə də milli hesablar sistemində gəlirlərin axını bir sıra hesablarda qeyd olunur. Məlumdur ki, gəlirlərin mühüm multiplikator səmərəsi vardır. Milli Hesablar Sistemində gəlirlərin konsepsiyası C.Hiksin nəzəriyyəsinə əsaslanır. Milli Hesablar Sistemində ilkin gəlirlərlə təkrar bölgü əməliyyatları (transfərlər) arasındakı fərq aydın şəkildə verilir.

İlkin gəlirlər institusional vahidlərin və onların aktivlərinin istehsal prosesində iştirakı nəticəsində daxil olan gəlirlərdir. İlkin gəlirlərə əmək haqqı, mənfəət və qarışıq gəlirlər, mülkiyyətdən gəlirlər, istehsala və idxala vergilər axını daxildir. İlkin gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi ölkənin milli gəlirinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Transfertlər elə iqtisadi əməliyyatlardır ki, nəticəsində bir institusional vahid mal, xidmət və aktivləri digərinə verir və əvəzində heç bir ekvivalent əldə etmir. Transfertlərə gəlir və əmlaka vergilər, sosial sığortaya ödəmələr, dövlət büdcəsindən sosial yardımlar və s. daxildir. Transfertlər natural, pül, cari və kapital formasında ola bilər.

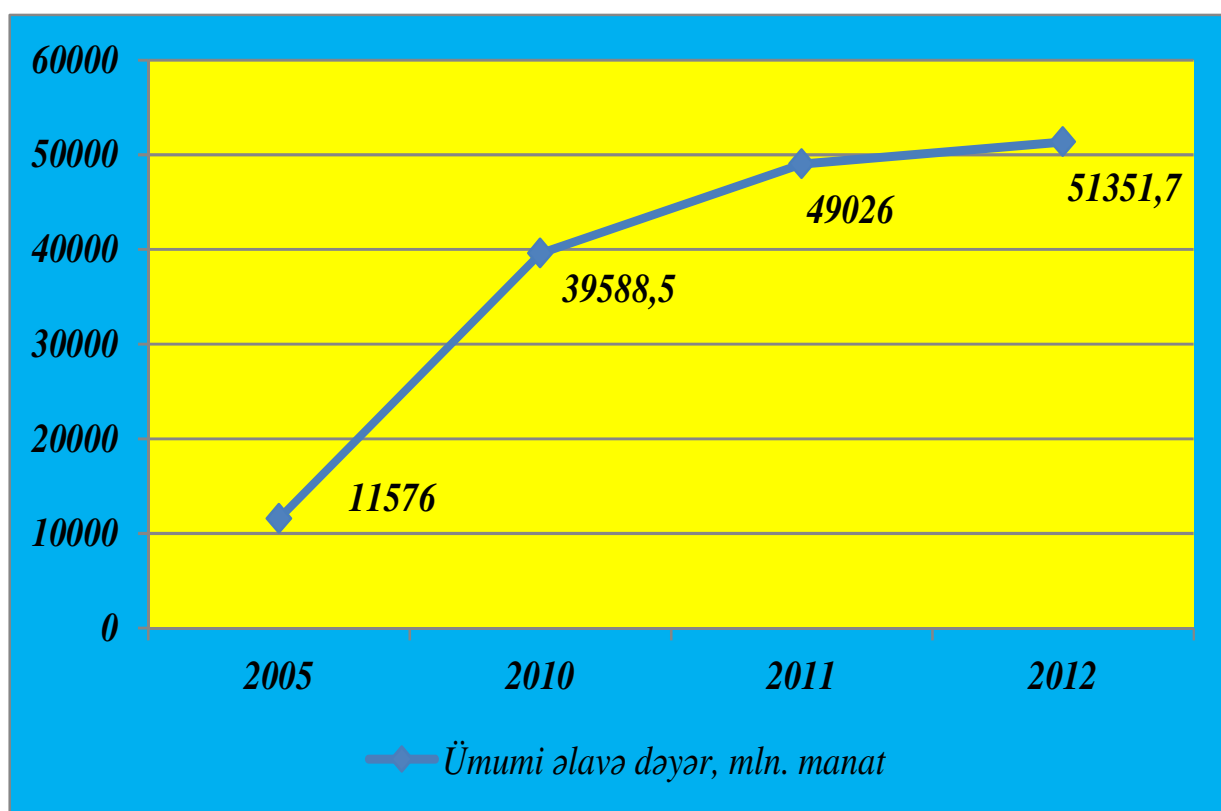
Məlumdur ki, gəlirlər iqtisadi dövriyyədə mühüm rol oynayır. Belə ki, iqtisadiyyat səviyyəsində gəlirlərin artması həm institusional vahidlərin (müəssisə, təşkilat, ev təsərrüfatı və s.), həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişaf imkanlarını artırır.

2005 - 2012- ci illərdə digər göstəricilərdə olduğu kimi gəlir göstəricisinin dinamikasında da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir (Cədvəl 2.10). Belə ki, 2005 - ci ildə gəlirlərin yaranması hesabının ehtiyatlar hissəsində əks olunan 11576.0 mln. manatlıq ümumi əlavə dəyərin 2820.5 mln. manatı əməyin ödənilməsi, 97.1 mln. manatını istehsala vergilər, 8658.4 mln. manatını ümumi mənfəət, 1244.3 mln. manatını əsas fondların istehlakı təşkil etmişdir. 2012 - ci illərdə bu göstəricilər müvafiq olaraq 51351.7 mln. manat, 8961.2 mln. manat, 379.2 mln. manat, 42011.3 mln. manat, 2566.2 mln. manat olmuşdur. 2005 - ci ilə nisbətən 2012 - ci ildə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğ 3.2 dəfə, istehsalata və idxala vergilər 3.9 dəfə, ümumi mənfəət 4.9 dəfə, əsas fondların istehlakının həcmi isə 2.1 dəfə artmışdır. 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə bu artım müvafiq olaraq 15.5%, 36.9%, 2.5% və 6.6% təşkil etmişdir. 2005-2012-ci illərdə Ümumi Əlavə Dəyərin dinamikasında müşahidə edilən dəyişiklik 4 saylı xətti qrafikdən də aydın görünür (Şəkil 2.6.)

2005-ci ildə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin Ümumi Əlavə Dəyerdə xüsusi çəkisi 24.4%, 2011-ci ildə 15.8%, 2012-ci ildə isə 17.6% təşkil etmişdir. Beləliklə, hesablamaların nəticələrindən görünür ki, Ümumi Əlavə Dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən hissəsi ildən-ilə azalmışdır. Bu azalma 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə 6.8 bənd təşkil etmişdir. Lakin son illərlə müqayisədə isə əksinə artmışdır (20,21).

2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında “Gəlirlərin yaranması hesabı” və onun göstəriciləri, cari qiymətlərlə, mln. manat

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012
Ehtiyatlar				
Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətlərlə)	11576.0	39588.5	49026.0	51351.7
Cəmi	11576.0	39588.5	49026.0	51351.7
İstifadə				
Əmək ödənişləri	2820.5	6820.4	7761.0	8961.2
İstehsala digər vergilər (+)	97.1	191.7	277.0	379.2
İstehsala subsidiyalar (-)	0.0	0.0	0.0	0.
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	8658.4	32576.4	40988.0	42011.3
Əsas fondların istehlakı	1244.3	2299.1	2406.7	2566.2
Xalis mənfəət (qarışıq gəlirlər)	7414.1	30277.3	38581.3	39445.1
Cəmi	11576.0	39588.5	49026.0	51351.7

Şəkil 2.6. 2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Əlavə Dəyərin həcmninə dinamikası, mln. manat

Təhlil edilən dövrdə istehsala və idxala vergilərin həcmninə dinamikasında da artma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə istehsala digər vergilərin həcmi 97.1 mln. manat, 2010-cu ildə 191.7 mln. manat, 2011-cı ildə 277.0 mln. manat, 2012-ci ildə isə 379.2 mln. manat olmuşdur. 2005-ci ildə istehsala digər vergilər Ümumi Əlavə Dəyərin 0.8%-ə, 2011-cı ildə 0.6%-ə, 2012-ci ildə isə 0.7% bərabər olmuşdur.

Ölkə səviyyəsində yaradılan gəlirlərin ilkin bölgüsü sahəsində baş verən dəyişikliklər «Gəlirlərin yaranması hesabında» əks etdirilir. Məlumdur ki, gəlirlərin yaranmasında iştirak edən hər bir istehsal amilləri bu və ya digər formada müvafiq olaraq öz paylarını alırlar. Rəsmi statistikanın məlumatlarına əsasən gəlirlərin ilkin bölgüsünü xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasında ciddi meyllər müşahidə edilir (Cədvəl 2.11).

Milli Hesablar Sisteminin mövcud metodikasına əsasən ilkin gəlirlərin bölgüsündən yaranan gəlirlərin həcmi hesablamak üçün müvafiq göstəricilərə mülkiyyətdən alınmış və verilmiş gəlirlərin məbləğinin saldosunu əlavə etmək lazımdır. 11saylı cədvəlin məlumatlarına əsasən 2005- ci ildə ilkin gəlirlərin ümumi qalığı 11094.2 mln. manat, 2010 - cu ildə 39922.2 mln. manat, 2011 - cı ildə 48519.1 mln. manat, 2012-ci ildə isə 51644.7 mln. manat olmuşdur. 2005 - ci ilə nisbətən 2012 - ci ildə bu göstəricinin həcmi təxminən 4.7 dəfə, 2011-cı ilə nisbətən isə 6.4%artmışdır.

2005-ci ildə iqtisadiyyat səviyyəsində ümumi mənfəətin həcmi 8658.4 mln. manat, 2010-cu ildə 32576.4 mln. manat, 2012-ci ildə isə 42011.3 mln. manat olmuşdur. Müqayisə edilən dövrdə ümumi mənfəətin həcmi müvafiq olaraq 4.9 dəfə və 2.5% artmışdır.

Bü dövrdə müşahidə edilən meyllərdən biri mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin alınmış gəlirlərdən çox olmasıdır. Bu da son nəticədə ölkənin ilkin gəlirlərinin qalığına öz təsirini göstərmişdir. 2012-ci mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin məbləği 19577.5 mln. manat, alınmış gəlirlərin məbləği isə 16194.8 mln. manat olmuşdur.

2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında “Gəlirlərin ilkin bölgüsü hesabı” və onun göstəriciləri, cari qiymətlərlə, mln. manat

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012
Ehtiyatlar				
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	8658.4	32576.4	40988.0	42011.3
Əmək ödənişləri	2968.6	7027.3	8020.0	9224.9
İstehsala və idxala vergilər (+)	1071.2	3198.2	3460.0	3930.0
Subsidiyalar (-)	27.6	130.0	127.0	158.8
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	910.3	15017.8	18054.3	16194.8
Cəmi	13580.9	57689.7	70395.3	71202.2
İstifadə				
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	2486.7	17767.5	21876.2	19557.5
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	11094.2	39922.2	48519.1	51644.7
Cəmi	13580.9	57689.7	70395.3	71202.2

Müxtəlif iqtisadi əməliyyatlar prosesində, xüsusilə transfert əməliyyatları nəticəsində ilkin gəlirlərin saldosu dəyişir. Dövlətin cari sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq gəlirlərin təkrar bölgüsü baş verir ki, bunları da ilkin gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı əks etdirir. Bu hesabda sərənamda qalan gəlirlərin necə formalaşdığı proses təsvir edilir. Hər bir il üzrə alınmış və verilmiş cari transferlərin saldosunu ilkin gəlirlərin bölgüsündən yaranan məbləğə əlavə etməklə sərənamda qalan ümumi milli gəlir göstəricisini alınır. Rəsmi statistikanın məlumatları 2005-ci ildə alınmış cari transferlərin həcmi 3.1 mlrd. manat, verilmiş cari transferlərin məbləği isə 2.1 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2012-ci ilə bu göstəricilər müvafiq olaraq 10.1 və 9.7 mlrd. manat təşkil etdiyini göstərir. Bu əməliyyatlar nəticəsində 2005 - ci ildə sərənamda qalan ümumi gəlirin məbləği 12.1 mlrd. manat, mlrd. 2011-ci ildə 49.5 mlrd. manat, 2012 - ci ildə isə 52.1 mlrd. Manat təşkil etmişdir. 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə sərənamda qalan ümumi milli gəlir 4.3 dəfə, 2011-ci ilə

müqayisədə isə 5.3% artmışdır. Göründüyü kimi alınmış cari transferlərin verilmiş cari transferlərin həcmindən çox olması sərəncamda qalan ümumi milli gəlirə müsbət təsir göstərmişdir.

Ölkə səviyyəsində sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi istehlaka və qənaətə yönəldilir. Məlumdur ki, makrosəviyyədə iqtisadi əməliyyatlara bu iki parametrin mühüm multiplikator təsiri vardır. Ona görə də mühüm makroiqtisadi göstəricilər kimi bunların həcm və dinamikasının, onların digər iqtisadi göstəricilərə təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə əməliyyatlar Milli Hesablar Sistemi-nin mühüm hesablarından olan “sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadə” hesabında əks etdirilir (cədvəl 2.12.).

Cədvəl 2.12

2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında “Sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadəsi” hesabı və onun göstəriciləri, cari qiymətlərlə, mln. manat

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012
Ehtiyatlar				
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	12115.8	40811.1	49479.5	52050.7
Cəmi	12115.8	40811.1	49479.5	52050.7
İstifadə				
Son istehlak xərcləri	6579.7	21336.1	24679.7	27370.2
Qənaət	5536.1	19475.0	24799.8	24680.5
Cəmi	12115.8	40811.1	49479.5	52050.7

Hesabın məlumatlarından göründüyü kimi 2005 - ci ildə 12115.8 mln. manatlıq sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin 6579.7 mln. manatını son istehlak xərcləri, 5536.1 mln. manatını isə qənaət təşkil etmişdir. 2012 -ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 27370.2 mln. manat və 24680.5 mln. manat olmuşdur. 2005-ci ildə son istehlak xərcləri sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin 54.3%-i, 2012-ci ildə isə 52.6%-i təşkil etmişdir. Bu illərdə qənaətin xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 45.7% və 47.4% təşkil etmişdir.

Beləliklə, araşdırmadan görünür ki, gəlirlər axınını əks etdirən bütün göstəricilərin dinamikasında əhəmiyyətli arım müşahidə olunmuşdur. Gəlir iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynadığından onların artımı ümumi iqtisadi inkişafın sürətli artımına müsbət təsir göstərmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, 2005 - ci illə müqayisədə 2013- cü ildə ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun həcmi təxminən 4.6 dəfə artmışdır.

Sektorlar üzrə iqtisadiyyatın təsnifatlaşdırılması gəlir və xərclərin, maliyyə aktiv və passivlərinin axınını öyrənmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu qruplaşdırma üçün təsnifat vahidi kimi institusional vahid çıxış edir. İnstitusional vahid dedikdə mühasibat hesabının tam dəstini həyata keçirən və hüquqi şəxs olan, yəni, sərbəst qərar qəbul edən və öz maddi və maliyyə ehtiyatlarına müstəqil sərəncam verən təsərrüfat subyekti başa düşülür. Sektor iqtisadi prosesdə yerinə yetirdiyi funksiyalar və xərclərin maliyyələşdirilməsi üsulu baxımından eyni olan institusional vahidlər qrupudur.

İqtisadi davranışın tipinə uyğun olaraq institusional vahidlər «qeyri-maliyyə müəssisələri», «maliyyə idarələri», «dövlət idarələri», «ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar», «ev təsərrüfatları» və «xarici iqtisadi əlaqələr» («qalan dünya») sektorlarında birləşdirilir. Azərbaycanın Milli Hesablar Sistemində iqtisadiyyatın sektorları üzrə bir sıra hesablar qurulur. Həmin hesablar sektorlar üzrə institusional vahidlərin həyata keçirdiyi əməliyyatların nəticələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə özündə əks etdirir. Sektorlar üzrə qurulmuş hesabların məlumatları əsasında ölkənin iqtisadi potensialının və gücünün artırılmasında hər bir sektorun yeri və rolunu qiymətləndirmək mümkündür (Cədvəl 2.13.). 13 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2012 – ci ildə ölkə üzrə 75.7 mlrd. manatlıq məhsul və xidmətlər buraxılışının 49.2 mlrd. manatı (65%), qeyri maliyyə müəssisələr idarələrinin, 19.4 mlrd. manatı (25.6%) isə ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Deməli, məhsul və xidmətlər buraxılışının 90.6%-i məhz bu iki sektorun payına düşür. Bunların kontekstində aralıq istehlakın və ümumi əlavə dəyərin də əsas hissəsi bu iki sektorun hesabına formalaşmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə 24.4 mlrd. manatlıq

aralıq istehlakın 14.4 mlrd. manatı qeyri-maliyyə müəssisələri, 7.4 mlrd. manatı isə ev təsərrüfatları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 2.13.

2012 – ci ildə Azərbaycan Respublikasında institusional sektorlar üzrə bəzi makroiqtisadi göstəricilər, cari qiymətlərdə, mln. manat

Göstəricilər	2012					
	Qeyri – maliyyə müəssisələri	Maliyyə təşkilatları	Dövlət idarəetməsi	Ev təsərrüfatları	Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları	Qalan dünya
Əsas qiymətlərlə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı	49246.5	1163.3	5410.0	19442.8	449.1	-
Aralıq istehlak	14370.1	259.7	2187.8	7373.1	169.7	-
Ümumi əlavə dəyər	34876.8	903.6	3222.2	12069.7	279.4	-
Əmək ödənişləri	5514.6	355.5	3054.8	-	36.3	405.4
Ümumi mənfəət	29092.1	541.4	142.4	11994.0	241.4	-
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	11540.5	682.0	17437.2	21733.2	251.8	3504.4
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	9451.5	623.1	19022.1	22667.1	286.9	3098.4
Son istehlak xərcləri	-	-	5762.3	21389.9	218.0	-
Qənaət	9451.5	623.1	13259.8	1277.2	68.9	-

Bu ildə ümumi əlavə dəyərin ümumi həcmində qeyri-maliyyə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 67.9%, ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi isə 23.5% təşkil etmişdir. Belə meyl ümumi mənfəətdə də özünü göstərir. Həmin ildə 51.6 mlrd. manatlıq ilkin gəlirlərin ümumi qalığının 22.3%-i qeyri-maliyyə müəssisələrdə, 33.7%-i dövlət idarəetməsində, 42.1%-i isə ev təsərrüfatlarında formalaşmışdır. Eyni zamanda sərəncamda qalan gəlirlərin və qənaətin formalaşmasında bu üç sektorun əhəmiyyəti yüksək olmuşdur. İqtisadiyyatın mühüm sektorlarından olan qalan dünya sektorunun əmək ödənişlərinin, ilkin gəlirlərinin ümumi qalığının və sərəncamda qalan ümumi gəlirin formalaşmasında müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, iqtisadiyyatın sektorları üzrə qurulan hesablar içərisində istehsal hesabının statistik öyrənilməsi hər bir sektorun iqtisadi

sadiyyatın inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinin formalaşmasında yeri və rolunu qiymətləndirməyə imkan verir. Ona görə də statistik təhlilin istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən bunun nəzərə alınması zəruridir. Digər tərəfdən də milli hesablar sisteminin analitik imkanlarının yüksək olması tələb edir ki, iqtisadiyyatın sektorları üzrə digər hesabları da qurulsun və statistik təhlil edilsin.

§2.4. Ölkənin “Qalan dünya” ilə iqtisadi əməliyyatlarının statistik təhlili

Qloballaşmanın və təsərrüfat əməliyyatlarının miqyasının genişləndiyi müasir şəraitdə Azərbaycan özünün iqtisadi sahədə müəyyənləşdirdiyi strateji hədəflərə nail olması və iqtisadiyyatının innovasiya yönümlüyünün gücləndirilməsi məqsədilə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin imkanlarından maksimum yararlanmağa çalışır. Ölkənin dünya təsərrüfatı ilə əlaqələri Milli Hesablar Sisteminin “Qalan dünya ilə iqtisadi əməliyyatlar” hesabında və tədiyə balansında ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirilir.

Tədiyə balansı (balance of payments) makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmanın əsas vasitələrindən biridir. Tədiyə balansının məlumatları hesabat dövründə milli valyutanın mübadilə məzənnəsinə, istehsalın, məşğulluğun və istehlakın səviyyəsinə birbaşa təsir edən xarici ticarətin necə inkişaf etdiyini əks etdirir. Bununla yanaşı tədiyə balansı ölkəyə hansı həcmdə və formada xarici investisiyanın cəlb edildiyini yaxud digər ölkələrə yönəldilən investisiyanın, həmçinin dövlətin xarici borcunun ödənilməsinin cari vəziyyətini izləməyə imkan verir.

Tədiyə balansının mühüm analitik göstəricilərindən biri milli valyutanın mübadilə məzənnəsinin idarəedilməsi üzrə mərkəzi bankın əməliyyatlarını əks etdirən ölkənin qızıl-valyut ehtiyatının dəyişməsidir. Tədiyə balansından valyuta məzənnəsi, büdcə və pul-kredit siyasətinin, həmçinin valyutanın və xarici ticarətin tənzimlənməsi tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında geniş istifadə edilir. Tədiyə balansı MHS-i üçün

informasiya mənbələrindən biridir və onun bir sıra mühüm göstəricilərini (ÜDM, MG) hesablayarkən onun məlumatlarından birbaşa istifadə olunur.

Tədiyyə balansı dedikdə müəyyən müddət ərzində (ay, rüb, il) ölkənin rezidentləri ilə dünyanın istənilən ölkəsinin rezidentləri arasında həyata keçirilən bütün xarici iqtisadi bağlaşmaların statistik yazılışı başa düşülür. Başqa sözlə desək, tədiyyə balansı ölkə iqtisadiyyatı ilə “qalan dünyanın” iqtisadiyyatı arasındakı bütün əməliyyatları əks etdirən statistik sistemdir.

Tədiyyə balansı iki prinsip əsasında tərtib olunur. Birincisi, müəyyən dövr ərzində onun ölkənin bütün xarici iqtisadi fəaliyyətini əhatə etməsidir. İkincisi, ikili hesab prinsipidir. Yəni hər bir əməliyyat hesabın həm debetində, həm də kreditində əks etdirilir. Nəticədə bir maddənin qeyri-bərabərliyi digər maddəylə tarazlaşdırılır. Təcrübədə nəticəsi ölkəyə vəsait gətirən bağlaşmalar «+» işarə ilə kredit yazılışına, nəticəsi ölkənin vəsait xərclənməsinə gətirib çıxaran bağlaşmalar «-» işarə ilə debet yazılışına aid edilir.

Tədiyyə balansı müəyyən dövrə iqtisadi vahidlərin aktiv və pasivlərinin siyahısının əks etdirən mühasibat balansından əsasən fərqlənir. Belə ki, qeyri-rezidentlərlə münasibətdə rezidentlərin bütün maliyyə aktiv (yaxud tələblərini) və öhdəliklərini əks etdirən tədiyyə balansında müəyyən dövrə yığım beynəlxalq investisiya mövqeyi adlanır. Tədiyyə balansı yalnız əməliyyatlar nəticəsində aktiv və öhdəliklərin həcmində baş verən dəyişikliyi əks etdirir.

Tədiyyə balansının bütün maddələri əsas və balanslaşdırıcı maddələrə ayrılır. Əsas maddələrdə cari əməliyyatlar və uzunmüddətli kapitalın hərəkəti qeydə alınır və cəmləşir. Balanslaşdırıcı maddələrdə isə valyuta ehtiyatlarının hərəkəti. Qısamüddətli aktivlərin həcmində dəyişməsi, dövlət köməyi, dövlət borcları və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri də daxil olmaqla tədiyyə balansının fərqlənməsinin tənzimlənməsi mənbələri və üsulları əks etdirilir. Balansda verilən əməliyyatlar xarakterinə görə iki əsas bölməyə cari əməliyyatlar (xarici ticarət balansı, qeyri - kommersiya və xidmətlər balansı) və sərmayə və kreditlərin hərəkəti balansına ayrılır.

Onu da qeyd edk ki, kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansına «səhvlər və buraxılmalar» adlı maddə də əlavə edilir.

Tədiyə balansının əsas anlayışlarından biri saldodur (ümumi fərq). Cari əməliyyatlar üzrə fərqin mühüm analitik əhəmiyyəti vardır. O, rezident və qeyri-rezidentlər arasında real iqtisadi dəyərlərin mübadiləsinin fərqi kimi şərh olunur.

Ölkənin dünya təsərrüfatı ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin vəziyyətini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirən tədiyə balansı makroiqtisadi siyasətin (büdcə-vergi, pul-kredit, xarici ticarət, valyuta və s.) işlənilib hazırlanmasının mühüm informasiya bazasıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəsmi metodoloji tövsiyyəsində (Balance of Payments and International Investment Position Manual) MHS-nin qalan dünya hesabı ilə tədiyə balansı arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğu və hər ikisində eyni konseptual əsasdan istifadə edildiyi göstərilir. Milli Hesablar Sisteminin və tədiyyə balansının ayrılıqda və müstəqil inkişaf etmələrinə baxmayaraq həmişə onların bir-biri ilə uzlaşdırılması zəruri hesab edilmişdir. Müasir dövrdə tədiyə balansında əməliyyatların uçotu prinsipləri və istifadə edilən təsnifatlar praktiki olaraq bütövlükdə MHS ilə uzlaşdırılmışdır. Bu tədiyə balansından MHS-nin informasiya mənbəyi kimi istifadə edilməsinə imkan verir.

“Qalan dünya” hesabında qalan dünyaya istiqamətlənən axınlar istifadə, qalan dünyadan daxil olan axınlar isə resurs kimi qeydə alınır. MHS-də rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı bütün əməliyyatlar “qalan dünya” sektorunun hesablarında əks olunur. Rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı cari əməliyyatlar “qalan dünyanın” mal və xidmətlər, ilkin gəlirlər və cari transfertlər hesablarında əks olunur. Ümumi metodologiyaya əsasən “qalan dünya” sektorunun hesabları qeyri-rezidentlər baxımından tərtib edilir.

“Qalan dünyanın” mal və xidmətlər hesabının istifadə hissəsində mal və xidmətlərin ixracı, resurs bölməsində isə mal və xidmətlərin idxalı göstərilir.

Bu sektorun digər hesabı olan ilkin gəlirlərin və cari transfertlər hesabının istifadə hissəsində əmək haqqı, mülkiyyətdən gəlirlər, istehsala idxala vergilər (subsidiyalar), əmlaka və gəlirlərə cari vergilər, sosial yardımlar və sair cari transfertlər əks olunur. Bu iki

hesabın əlaqələndirici maddəsi “qalan dünyanın” mal və xidmətlər üzrə saldosudur. Bu maddə “qalan dünyanın” mal və xidmətlər hesabının balanslaşdırıcı maddəsi, ilkin gəlirlər və cari transfertlər hesabının isə resurs bölməsinin ilk maddəsi kimi çıxış edir.

Həmin iki hesabın kapital əməliyyatları hesabı ilə əlaqələndirici maddəsi cari əməliyyatlar hesabının saldosudur. Bu da tədiyə balansının uyğun saldosu ilə oxşardır. Kapital əməliyyatları hesabı balanslaşdırıcı maddə olan xalis kreditləşmə / xalis borclanma maddəsi ilə əlaqələndirilir.

“Qalan dünya” hesablarında MHS-nin əsas makroiqtisadi göstəricilərini (ümumi daxili məhsul, ümumi milli gəlir, sərəncamda qalan ümumi milli gəlir, ümumi milli əmanət, kapital transfertləri və əmənət hesabına milli sərvətin dəyişməsi) hesablamaq üçün bir çox məlumatlar vardır. MHS-nin əsas makroiqtisadi göstəriciləri ilə “qalan dünya” hesabının göstəriciləri arasındakı əlaqə aşağıdakı kimidir:

- “qalan dünyanın” cari əməliyyatlar hesabının saldosu = rezidentlərin əldə etdiyi və onların ödədiyi cari transfertlərinin saldosu + rezidentlərin əldə etdiyi və ödədiyi subsidiyalar çıxılmaqla istehsala və idxala vergilərin saldosu + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən mülkiyyətdən gəlirlərin saldosu + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən əmək haqqının saldosu + mal və xidmətlərin ixracı – mal və xidmətlərin idxalı.

- ümumi daxili məhsul = son istehlak + ümumi yığım + mal və xidmətlərin ixracı - mal və xidmətlərin idxalı. Bu eynilikdən göründüyü kimi onun son iki komponenti “qalan dünya” hesabının göstəricisidir.

- ümumi milli gəlir = ümumi daxili məhsul + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən əmək haqqının saldosu + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən mülkiyyətdən gəlirlərin saldosu + rezidentlərin əldə etdiyi və ödədiyi subsidiyalar çıxılmaqla istehsala və idxala vergilərin saldosu. Burada son üç komponent “qalan dünya” hesabının göstəriciləridir.

- sərəncamda qalan ümumi milli gəlir = ümumi milli gəlir + rezidentlərin əldə etdiyi və onların ödədiyi cari transfertlərinin saldosu. Sonuncu komponent “qalan dünya” hesabının göstəricisidir.

▪ ümumi milli əmanət = sərəncamda qalan ümumi milli gəlir - son istehlak = ümumi yığım + mal və xidmətlərin ixracı - mal və xidmətlərin idxalı + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən əmək haqqının saldosu + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən mülkiyyətdən gəlirlərin saldosu + rezidentlərin əldə etdiyi və ödədiyi subsidiyalar çıxılmaqla istehsala və idxala vergilərin saldosu + rezidentlərin əldə etdiyi və onların ödədiyi cari transfertlərinin saldosu. Bu eyniliyin ikinci hissəsinin son son altı komponenti “qalan dünya” hesabının göstəriciləridir.

▪ kapital transfertləri və əmanət hesabına milli sərvətin dəyişməsi = ümumi milli əmanət - əsas kapitalın istehlakı + qeyri-rezidentlərdən əldə edilən və onlara ödənilən kapital transfertlərinin saldosu. Bərabərlikdəki sonuncu komponent “qalan dünya” hesabının göstəricisidir.

Buradan mühüm makroiqtisadi bərabərliyi ala bilərik. Belə ki, -“qalan dünyanın” cari əməliyyatlar hesabının saldosu = ümumi milli əmanət – ümumi yığım.

Onu da qeyd edək ki, MHS-nin “qalan dünya” hesabının göstəriciləri ilə tədiyyə balansının göstəriciləri arasındakı belə əlaqələrdən makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırmada təcrübəsində geniş istifadə edilir.

Azərbaycanda tədiyyə balansının qurulması beynəlxalq metodologiya əsasında tərtib edilir və ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrinin cari vəziyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri bu və ya digər aspektdən qiymətləndirilir.

Milli Hesablar Sisteminin “Qalan dünya ilə iqtisadi əməliyyatlar” hesabının məlumatlarına görə 2012-ci ildə mal və xidmətlər üzrə xarici ticarət balansının komponentlərindən olan mal və xidmətlərin ixracı 29 mlrd. ABŞ dolları, mal və xidmətlərin idxal isə 13.8 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bu əməliyyatların nəticəsində sarici ticarət balansının saldosu 15.1 mlrd. manat olmuşdur. İl ərzində xaricdən alınmış və xaricə verilmiş ilkin gəlirlər və cari transfer əməliyyatları nəticəsində cari xarici balansının saldosu 12.5 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi ölkənin dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə tədiyyə balansı əks etdirir. Rəsmi statistikanın məlumatları ölkənin tədiyyə balansının maddələrində davamlı müsbət meyllərin formalaşdığını göstərir (Cədvəl

2.14). Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi təhlil edilən dövrdə ölkənin tədiyyə balansının real əməliyyatları özündə əks etdirən cari əməliyyatlar hesabının nəticələri müsbət olmuşdur. Belə ki, bu müsbət saldo 2005-ci ildə 167.3 mln. dollar, 2010-cu ildə 15.0 mlrd. dollar, 2012-ci ildə isə 14.9 mlrd. dollar, 2013-cü ildə isə 12.3 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Mal və xidmət əməliyyatları üzrə davamlı olaraq müsbət saldonun saxlanması əsasın malların ixracının yüksək olması hesabına təmin olunmuşdur (21,22).

Cədvəl 2.14.

2005-2013-cü illərdə Azərbaycanın tədiyyə balansının əsas göstəriciləri, mln. ABŞ dolları

Əsas maddələr	2005	2010	2011	2012	2013
Cari əməliyyatlar hesabı	167.3	15034.0	17146.1	14916.3	12317.8
Mallar və xidmətlər	1329.1	17997.5	21332.6	19292.8	16431.8
Xarici ticarət balansı	3299.1	19730.4	24328.4	22216.6	20620.8
Xidmətlər balansı	-1970.0	-1732.9	-10166.5	-10417.5	-11155.6
Gəlirlər	-1645.6	-3467.1	-4859.8	4326.5	-4120.6
Cari transfertlər	483.9	509.1	673.3	-50.0	-
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı	566.0	-3589.7	-4019.9	-8081.5	-6501.7
Aktivlər	-889.7	-5594.3	-5960.0	-10419.8	9958.6
Passivlər	925.1	1797.9	1305.8	1245.3	1609.8
Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar	-125.6	-988.7	-770.1	-1879.2	-1975.1

Belə ki, 2005 –ci ildə 7.6 mlrd. dollarlıq mal ixrac edilmiş onun qarşılığında isə 4.3 mlrd. dollarlıq mal idxal edilmişdir. 2013-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 31.8 və 11.2 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi bu dövrdə xidmətlər və gəlirlərlə bağlı əməliyyatlar balansına mənfi saldo xas olmuşdur.

2005-2013-cü illərdə tədiyə balansının kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının maddələrinin dinamikasında və quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, araşdırılan dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa investisiyaların və portfel investisiyaların həcmi davamlı olaraq artmışdır. 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən birbaşa investisiyaların həcmi 4.5 mlrd. dollar olmuşdursa, artıq 2012-ci ildə bu məbləğ 5.3, 2013-cü ildə isə 6.3 mlrd. dollara yüksəlmişdir. Bu dövrdə portfel investisiyalın həcmi müvafiq olaraq 30.5 mln. dollar, 268 mln. dollar və 718.5 mln. dollar təşkil etmişdir.

Beləliklə, ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrini xarakterizə edən tədiyyə balansının təhlili son dövrlərdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında aparılan miqyaslı dəyişikliklər orta və uzmüddətli perspektivə dayanıqlı iqtisadi inkişafın mökəm bazasının formalaşdırıldığını göstərir. Bunlarla yanaşı həyata keçirilən iri miqyaslı iqtisadi layihələr ölkə iqtisadiyyatına həm birbaşa, həm də portfel investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verməklə ölkə aktivlərinin həcmnin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin ehtiyat aktivlərinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

NƏTİCƏ

Magistr işində iqtisadiyyatın makrostatistik modeli olan milli hesablar sisteminin analitik imkanları, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsində onun rolu araşdırılmış, bu sistemin qurulmuş hesablarının faktiki məlumatları əsasında statistik təhlil aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Müasir MHS-nin mühüm xüsusiyyəti onun ümumi əhatəlilik xarakterdə olmasıdır. Bu o deməkdir ki, MHS - i iqtisadi proseslərin bütün aspektlərinin (istehsal, gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsü, istehlak və əmanət, investisiyanın maliyyələşdirilməsi, maliyyə vasitələri ilə əməliyyat, xarici iqtisadi əlaqələr, milli sərvətin formalaşdırılması) qarşılıqlı əlaqədə təsvirini təmin edir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə MHS - ə bütün təsərrüfat subyektləri (institusional vahidlər), bütün iqtisadi əməliyyatlar (mal və xidmətlərlə, gəlirlər və maliyyə vasitələri ilə), təsərrüfat subyektlərinin bütün aktiv və öhdəlikləri haqqında informasiya daxildir. Eyni zamanda bu sistemdə fəvqaləddə xarakterli hadisələr (təbii fəlakət, texnogen fəlakət, təbii ehtiyatların tükənməsi) nəticəsində aktiv və öhdəliklərin dəyişməsi haqqında məlumatlarda nəzərdə tutulur.

2. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin genişləndiyi müasir iqtisadi şəraitdə ümumi uzlaşdırılmış uçot sisteminin olması daha çox diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə desək, uçot və hesabatın bütün informasiya istifadəçiləri tərəfindən aydın başa düşülən ümumi forması olmalıdır.

Maliyyə hesabatının şəffaflığının, kampaniyaların fəaliyyət nəticələrinin və maliyyə vəziyyətinin mənzərəsinin adekvat əks etdirilməsinin təmin edilməsi də əsas məsələlərdən biridir.

Bu qeyd edilən problemlərin həll edilməsi məqsədilə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları üzrə Komitə (IASC) Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarını (International Financial Reporting Standards) işləyib hazırlamışdır. 1 aprel 2001 - ci ildən etibarən bu işlərlə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları üzrə Şura (IASB) məşğul olur. Artıq dünyanın bir çox ölkələri bu standartları özlərinin uçot və statistika işlərində geniş tətbiq edir.

Müxtəlif ölkələrdə Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından istifadə edilməsinin məqsədmüvafiqliyi və zəruriliyi əsasən aşağıdakılarla bağlı olmuşdur:

- hesabatların bu standartlara uyğun formalaşdırılması kampaniyaların beynəlxalq kapital bazarında iştirakı imkanlarını təmin edən mühüm addımlardan biridir;

- beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına uyğun formalaşdırılmış hesabatlar istifadəçilər üçün yüksək informasiyalılıq və faydalılıq ilə fərqlənir;

- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından istifadə edilməsi hesabatların milli qaydalarının işlənməsi üçün zəruri olan vaxtın və resursların əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasına imkan verir;

- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından fəal istifadə edilməsi uçot və hesabatın metodologiyasının inkişafına əsas yaradır.

3. Araşdırma Ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişaf vəziyyətinin və dinamikasının araşdırılması ona aşağıdakı meyllərin xarakterik olduğunu göstərir:

- son 5 ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı davamlı olaraq artmışdır,

- təşkilati-hüquqi formasına görə kiçik sahibkarlığın quruluşunda hüquqi şəxs yaratmadan kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların payı yüksəkdir. 2009-cu ildə 8.1%, hüquqi şəxslə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payı 2013-cü ildə 5.5% təşkil etmişdir,

- araşdırılan dövrdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məsul buraxılışının həcmi davamlı olaraq artmışdır. 2013-cü ildə bu sektorun məhsul buraxılışı ölkənin ümumi daxili məhsulünün 10.5%-ə bərabər olmuşdur,

- iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmış bölgüsü ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından əlverişli deyildir. 2009-cu ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin 74.9%-i, 2013-cü ildə isə 81.2%-i iqtisadi fəaliyyətin iki sahəsində ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və nəqliyyat və anbar təsərrüfatında cəmləşmişdir,

-Ölkənin regionları üzrə kiçik sahibkarlığın inkişafı nəzərə çarpacaq dərəcədə qeyri-bərabərdir. Bu da bazar iqtisadiyyatının səmərəli quruluşunun formalaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, onun innovasiya yönümlüyünün gücləndirilməsi, regional inkişafın sürətləndirilməsi və s. baxımından mövcud regional potensialdan zəif istifadə edilməsinə göstərir. Araşdırma bəzi regionalarda kiçik biznesin yaradılması və uğurla inkişafının bağlıca amillərinin sənayenin inkişaf səviyyəsi və əhalinin təhsili ilə bağlı olduğunu deməyə əsas verir,

-son 5 ildə kiçik sahibkarlığın regionlar üzrə payı nəzərə çarpacaq zəif tempə artmışdır və s.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznes özündə böyük potensial formalaşdırmışdır. Başqa sözlə desək, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının müasir səviyyəsi bazar iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olsada, onlar hələ öz potensial imkanlarından tam yararlanmamışdır. Bununla yanaşı onun sahəvi quruluşu da səmərəli deyildir. Ona görə də perspektivdə ölkənin institusional əsaslarının daha əlverişli şəkildə formalaşdırılmasına nail olmaq üçün fəaliyyət növləri üzrə sahibkarlığın, xüsusilə kiçik biznesin diversifikasiyalı inkişafına xüsusi fikir verilməsi məqsədəuyğundur.

4.. Təhlil edilən dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmində dinamika da artım istiqamətində ciddi müsbət meyillər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 1494.3 manat, 2009 - cu ildə 4033.2 manat, 2010 - cü ildə 4753.0 manat, 2012 -ci ildə 5966.1 manat, 2013-cü ildə bütün dövrlərdən daha çox, yəni 6207.3 manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2005 - ci ilə nisbətən 2013- cü ildə 4.2 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə isə 4% artmışdır. 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi mütləq ifadədə 1088.1 manat, yəni 32.5% artmışdır. Dünya Bankının hesablamalarına görə ölkəmiz bu göstəricinin səviyyəsinə üzrə dünya ölkələri sırasında 68-ci yeri tutur.

5. Araşdırma, gəlirlər axınıni əks etdirən bütün göstəricilərin dinamikasında əhəmiyyətli arım müşahidə olunduğunu göstərir. Gəlir iqtisadiyyatın inkişafında

mühüm rol oynadığından onların artımı ümumi iqtisadi inkişafın sürətli artımına müsbət təsir göstərmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, 2005 - ci illə müqayisədə 2013- cü ildə ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun həcmi təxminən 4.6 dəfə artmışdır.

6. 2012 – ci ildə ölkə üzrə 75.7 mlrd. manatlıq məhsul və xidmətlər buraxılışının 49.2 mlrd. manatı (65%), qeyri maliyyə müəssisələr idarələrinin, 19.4 mlrd. manatı (25.6%) isə ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Deməli, məhsul və xidmətlər buraxılışının 90.6%-i məhz bu iki sektorun payına düşür. Bunların kontekstində aralıq istehlakın və ümumi əlavə dəyərin də əsas hissəsi bu iki sektorun hesabına formalaşmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə 24.4 mlrd. manatlıq aralıq istehlakın 14.4 mlrd. manatı qeyri-maliyyə müəssisələri, 7.4 mlrd. manatı isə ev təsərrüfatları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu ildə ümumi əlavə dəyərin ümumi həcmində qeyri-maliyyə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 67.9%, ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi isə 23.5% təşkil etmişdir. Belə meyl ümumi mənfəətdə də özünü göstərir. Həmin ildə 51.6 mlrd. manatlıq ilkin gəlirlərin ümumi qalığının 22.3%-i qeyri-maliyyə müəssisələrdə, 33.7%-i dövlət idarəetməsində, 42.1%-i isə ev təsərrüfatlarında formalaşmışdır. Eyni zamanda sərəncamda qalan gəlirlərin və qənaətin formalaşmasında bu üç sektorun əhəmiyyəti yüksək olmuşdur. İqtisadiyyatın mühüm sektorlarından olan qalan dünya sektorunun əmək ödənişlərinin, ilkin gəlirlərinin ümumi qalığının və sərəncamda qalan ümumi gəlirin formalaşmasında müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, iqtisadiyyatın sektorları üzrə qurulan hesablar içərisində istehsal hesabının statistik öyrənilməsi hər bir sektorun iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərinin səviyyəsinin formalaşmasında yeri və rolunu qiymətləndirməyə imkan verir. Ona görə də statistik təhlilin istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən bunun nəzərə alınması zəruridir. Digər tərəfdən də milli hesablar sisteminin analitik imkanlarının yüksək olması tələb edir ki, iqtisadiyyatın sektorları üzrə digər hesabları da qurulsun və statistik təhlil edilsin.

7. Milli Hesablar Sisteminin “Qalan dünya ilə iqtisadi əməliyyatlar” hesabının məlumatlarına görə 2012-ci ildə mal və xidmətlər üzrə xarici ticarət balansının

komponentlərindən olan mal və xidmətlərin ixracı 29 mlrd. ABŞ dolları, mal və xidmətlərin idxal isə 13.8 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bu əməliyyatların nəticəsində sarici ticarət balansının saldosu 15.1 mlrd. manat olmuşdur. İl ərzində xaricidən alınmış və xaricə verilmiş ilkin gəlirlər və cari transfer əməliyyatları nəticəsində cari xarici balansının saldosu 12.5 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

8. 2005-2013-cü illərdə ölkənin tədiyyə balansının real əməliyyatları özündə əks etdirən cari əməliyyatlar hesabının nəticələri müsbət olmuşdur. Belə ki, bu müsbət saldo 2005-ci ildə 167.3 mln. dollar, 2010-cu ildə 15.0 mlrd. dollar, 2012-ci ildə isə 14.9 mlrd. dollar, 2013-cü ildə isə 12.3 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Mal və xidmət əməliyyatları üzrə davamlı olaraq müsbət saldonun saxlanması əsasın malların ixracının yüksək olması hesabına təmin olunmuşdur. Lakin bu dövrdə xidmətlər və gəlirlərlə bağlı əməliyyatlar balansına mənfi saldo xas olmuşdur.

Tədiyyə balansının kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının maddələrinin dinamikasında və quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, araşdırılan dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa investisiyaların və portfel investisiyaların həcmi davamlı olaraq artmışdır. 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən birbaşa investisiyaların həcmi 4.5 mlrd. dollar olmuşdursa, artıq 2012-ci ildə bu məbləğ 5.3, 2013-cü ildə isə 6.3 mlrd. dollara yüksəlmişdir. Bu dövrdə portfel investisiyalın həcmi müvafiq olaraq 30.5 mln. dollar, 268 mln. dollar və 718.5 mln. dollar təşkil etmişdir.

Beləliklə, ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əlaqələrini xarakterizə edən tədiyyə balansının təhlili son dövrlərdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında aparılan miqyaslı dəyişikliklər orta və uznmüddətli perspektivə dayanıqlı iqtisadi inkişafın mökəm bazasının formalaşdırıldığını göstərir. Bunlarla yanaşı həyata keçirilən iri miqyaslı iqtisadi layihələr ölkə iqtisadiyyatına həm birbaşa, həm də portfel investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verməklə ölkə aktivlərinin həçminin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin ehtiyat aktivlərinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Курс социально – экономической статистики. Учебник / Под ред. М.Г.Назарова – М, ОМЕГА – Л, 2010,
2. Липе П. Экономическая статистика, Стат. Очерки, Т.1. – ФСУ Германии, 1995,
3. Шмойлова Р.А.Теория статистики. Учебник Издатель: Финансы и статистика, М. 2006,
4. Экономическая статистика. Учебник / Под ред. Ю.Н.Иванова – М,ИНФРА- М, 2012,
5. Яковлева А.В.Статистика финансов, Серия: Студенту на экзамен, Издатель: Экзамен, 2008,
6. Яковлева А.В.Экономическая статистика (карманный формат), Издатель: Риор, 2009,
7. Суринов А.Е.Статистика.Учебник. Издатель: РАГС, 2011
8. Теория статистики. Учебник. Под ред. проф. Р.А. Шмойловой. М.2010
9. Основы национального счетоводства. Учебник / Под ред. Ю. Н. Иванова, ИНФРА,М,2005
10. Есипова Э.Ю. Система национальных счетов: краткий курс, финансы и статистика, 2010
11. Образцова, О, Копейкина О. Система национальных счетов, М, 2008
12. Рябова, М. А. Анализ финансовой отчетности : учебно-практическое пособие / М. А. Рябова. – Ульяновск : УлГТУ, 2011.
13. Ковалев, В. В. Финансовая отчетность. Анализ финансовой отчетности (основы балансоведения) / В. В. Ковалев, Вит. В. Ковалев. – М. : ТК Велби; Проспект, 2009.
14. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Maliyyə və bank statistikasını.Dərs vəsaiti. Bakı, 2006
15. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Sosial-iqtisadi statistika.Dərs vəsaiti. Bakı, 2006,
16. Əliyev Ə.İ. Statistika.Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
17. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı. Formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri, «Elm», Bakı, 2003,
18. Вопросы статистики, № 5, 2013
19. Вопросы статистики, № 10, 2012
20. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ADSK, «Səda» nəşriyyatı, 2014

21. Azərbaycan rəqəmlərdə, ADSK, «Səda» nəşriyyatı, 2014
22. <http://www.stat.gov.az/>
23. Rəsmi statistika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 18 fevral, 1994-cü il
24. S.M. Hacıyev. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2005
25. S.M.Yaqubov, A.C. Məmmədov. Sosial- iqtisadi statistika. Dərslik. Bakı, 2011
26. Ə.İ. Əliyev. Statistikanın nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2010.
27. S.M.Yaqubov, Ə.İ.Əliyev, M.Ə.Yusifov. Əhali statistikasını. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002.
28. S.M.Yaqubov, Ə.İ.Əliyev. Sosial-iqtisadi statistika (Məsələlər külliyyatı). Bakı, 2003.
29. Статистика.Учебник для \ вузов. (Под ред. Елисейевой). М., 2004.
30. Микроэкономическая статистика. Учебник. (Под ред. С.Д.Ильенковой) - М. Финансы и статистика, 2004.
31. М.М.Новиков., И.Ю. Теслюк. Макроэкономическая статистика, Минск БГЭУ, 1996.
32. Л.М. Неганова. [Экономическая статистика](#). Серия: ГумАнитарная литература, Издатель: Юрайт, 2012
33. Экономика и статистика фирм. Учебник. Под. ред. С. Д. Ильенковой. М. Финансы и статистика. 2003.
34. Башкатов Б.И.. Международная статистика, М,2013
35. Курашева Т. Основы международной социально- экономической статистики, Из-во: МГИМО - Университет, 2011

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Müasir cəmiyyətdə rəsmi statistika xidməti dövlət idarəetməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi çıxış edir və onun fəaliyyəti ölkədə sosial - iqtisadi proseslər haqqında adekvat informasiyanın əldə edilməsinə istiqamətlənir. Son dövrlərdə Azərbaycanın bütün uçot və statistika sistemi bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq kompleks dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bütün bu qeyd edilənlər birbaşa beynəlxalq müqayisəni həyata keçirməyə imkan verən standartların ölkənin uçot və statistika təcrübəsində tətbiqini zəruri etmişdir. Bu istiqamətdə aparılan önəmli işlərdən biri makroiqtisadi hesablamalarda geniş tətbiq edilən və geniş analitik imkanlara malik Milli Hesablar Sisteminin qurulmasıdır.

Əvvəllər Milli Hesablar Sistemi Milli Gəlirin statistikasına bazasında yaranmışdır. Bununla müxtəlif metodlarla Milli Gəlirin (məhsulun) qiymətləndirilən göstəricilərinin vahid sistemə inteqrasiyası həyata keçirilmişdir. Bu inteqrasiya Milli Gəlirin müxtəlif metodlarla hesablanması əsasında duran qaydaların uzlaşdırılması və harmonizasiyası demək idi. Növbəti mərhələdə MHS - nin inkişafı və təkmilləşdirilməsi iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən makroiqtisadi informasiyanın müxtəlif bölmələrinin (sahələrarası əlaqələr, xarici iqtisadi əlaqələr, milli sərvət, maliyyə vasitələri ilə əməliyyatlar) göstəricilərinin ümumi sistemə inteqrasiyası və sistemin əsas göstəriciləri (Ümumi Daxili Məhsul və Milli Gəlir) ilə harmonizasiyası istiqamətində olmuşdur. MHS - nin bu cür quruluşu onun analitik imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə artırır və ayrı-ayrı makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatdakı dəyişiklikləri şərtləndirən amilləri aşkar etmək üçün vacibdir.

MHS-nin müasir xüsusiyyəti onqdan ibarətdir ki, o, yalnız bütövlükdə iqtisadiyyatın deyil, həm də onun mühüm struktur bölmələrinin - sahələr və institusional sektorların vəziyyətini və inkişafını səciyyələndirməyə, bu struktur bölmələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir.

Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanlara malik olması müasir dövrdə statistik təhlilin konseptual əsası kimi onun əhəmiyyətini daha da artırır. Magistr işinin mövzusu da məhz bunların kontekstində əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin məqsədi Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanlarını araşdırmaq və onun əsasında ölkənin sosial - iqtisadi inkişafını statistik təhlil etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir.

-iqtisadiyyatın makroiqtisadi statistik modeli kimi Milli Hesablar Sisteminin statistik təhlil və proqnozlaşdırmada yeri və rolunu araşdırmaq,

- Milli Hesablar Sisteminin qurulmasının məqsədini, prinsiplərini və analitik imkanlarını araşdırmaq,

- hesabların əsas növlərini və onların təyinatını araşdırmaq,

- Milli hesablar Sistemində istifadə edilən təsnifatları və onların təyinatını öyrənmək,

-Ölkədə institusional fəaliyyətin, xüsusilə kiçik, xarici və birgə sahibkarlığın cari vəziyyətini araşdırmaq,

- Ümumi Daxili Məhsulun dinamikasını və quruluşunu statistik təhlil etmək,

- gəlirlərin yaranması, ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi hesablarını statistik təhlil etmək,

- institusional sektorlar üzrə bəzi makroiqtisadi göstəricilərin formalaşması xüsusiyyətlərini araşdırmaq,

- Ölkənin dünya təsərrüfatı ilə iqtisadi əməliyyatların cari vəziyyətini statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- statistik təhlil və proqnozlaşdırmanın konseptual əsası kimi çıxış Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanları əsaslandırılmışdır,

-Milli Hesablar Sisteminin mühüm xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- sosial - iqtisadi proseslərin statistik təhlilində Milli Hesablar Sisteminin yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir,

- ölkədə institusional fəaliyyətin cari vəziyyəti statistik təhlil edilmiş və onun inkişaf xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir,

- rəsmi statistikanın məlumatları əsasında gəlirlər axını statistik təhlil edilmiş və inkişaf meylləri aşkar edilmişdir,

- mühüm makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında iqtisadiyyatın sektorlarının rolu müəyyənləşdirilmişdir,

Magistr işində statistikanın nəzəriyyəsinin ümumi metodlarından - nisbi və orta kəmiyyətlər, dinamika sıralarının təhlili və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələrinin məlumatları təşkil etmişdir.

Magistr dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 78 səhifədir. İşdə 14 cədvəl və 6 qrafik verilmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında 35 adda ədəbiyyat adı vardır.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, informasiya bazası verilmiş və elmi yeniliyi formalaşdırılmışdır.

Birinci fəsildə Milli Hesablar Sisteminin analitik imkanları, onların əsas xüsusiyyətləri və qurulması prinsipləri, MHS-də istifadə edilən əsas təsnifatlar, MHS-nin əsas hesabları, onların tərtibi metodikası və təyinatı araşdırılır.

İkinci fəsildə Milli Hesablar Sistemi əsasında ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin statistik təhlili aparılmışdır. Bu fəsildə Ölkədə institusional fəaliyyətin cari vəziyyətinin, sosial-iqtisadi inkişafın əsas ümümləşdirici göstəricilərinin dinamikasının və quruluşunun statistik təhlili verilmiş, həmçinin Milli Hesablar Sistemində gəlirlər axınının və Ölkənin “Qalan dünya” ilə iqtisadi əməliyyatlarının geniş statistik təhlili verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснованы актуальность темы диссертации, определены цель и задачи исследования, дана информационная база, сформирована научная новизна магистерской диссертации.

В первой главе рассматриваются аналитические возможности системы национального счетоводства, их главные особенности и принципы построения, основные классификации применяемые в СНС, методика составления основных счетов СНС и т.д.

Во второй главе на основе системы национальных счетов анализируется динамика и структуры основных обобщающих показателей социально-экономического развития страны.

S U M M A R Y

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction the urgency of a dissertation topic, the purpose and objectives of the study, given the information base to form a scientific novelty master's thesis.

The first chapter deals with the analytical capabilities of the system of national accounting, their main features and principles of construction, basic classifications used in the SNA methodology was the main schtov SNA, and so forth.

In the second chapter on the basis of a system of national accounts, the dynamics and structure of the basic general indicators of socio-economic development of the country.